

บทที่ ๓

ข้าวที่ปรากฏในสังคมไทย

ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้ศึกษาเรื่องที่ปรากฏในสังคมไทย ซึ่งเป็นสังคมเกษตรกรรมรายละเอียดที่ต้องศึกษาดังนี้

๓.๑ ความเป็นมาและวิวัฒนาการของข้าว

ข้าวเป็นพืชหลักและเป็นปัจจัยหลักจึงมีความสำคัญเป็นอย่างมาก อนุชีวิตหลากหลายเติบโตขึ้นมาได้ก็เพราะความมหัสจรรย์ในเมล็ดข้าว ข้าวเป็นสัญลักษณ์ เป็นหลักฐาน ของการก่อเกิดอารยธรรมของมนุษยชาติ ผู้คนจากแหล่งต่างๆ มาอาศัยอยู่ร่วมกันและเริ่มเรียนรู้จักการเพาะปลูกข้าวจากข้าวสายพันธุ์ป่ากลายมาเป็นข้าวสายพันธุ์ปลูกที่เรียกว่า ข้าวลูกผสมจึงอาจกล่าวได้ว่า ข้าวเป็นเมล็ดธัญพืชเก่าแก่เมล็ดหนึ่งรากับเป็นเมล็ดพันธุ์แห่งชีวิตที่สั่งสมบ่มเพาะความเจริญงอกงามทั้งหลายมาสู่มวลมนุษยบนโลก

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้ความหมายของคำว่าข้าวไว้ว่า ข้าว หมายถึง ชื่อไม้ล้มลุกหลายชนิดหลายสกุล ในวงศ์ Gramineae โดยเฉพาะชนิด *Oryza sativa* Linn. ซึ่งใช้เมล็ดเป็นอาหารหลัก มีหลายพันธุ์ เช่นข้าวเจ้า ข้าวเหนียว

สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดลได้รายงานเรื่องข้าวไว้ว่า "ข้าว" เป็นเช่นเดียวกับ "อากาศ" ที่คนเราหายใจ คือแม้ว่าจะเป็นสิ่งจำเป็นที่สุดของชีวิต เป็นสิ่งที่ชีวิตขาดไม่ได้แต่ดูเหมือนว่าคนเรารู้เรื่องราวของข้าวและสิ่งที่เกี่ยวข้องกับข้าวน้อยกว่าเรื่องราวของดารานักร้องต่างประเทศบางคนซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลข่าวสารเรื่องข้าวและสิ่งที่เกี่ยวข้องกับข้าวที่ไม่ค่อยปรากฏทางสื่อสารมวลชน สิ่งตีพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ให้ประชาชนได้มีโอกาสเห็นหรือเรียนรู้เรื่องเหล่านี้ เรื่องราวของข้าวจึงอาจยิ่งกว่าโสเภณีเด็กที่ฆ่าตัวตายต่อหน้าตำรวจบนโรงพักสถานีตำรวจอำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เมื่อเดือนกรกฎาคม ๒๕๓๗ เสียอีก^๑

ข้าวนั้นถึงเป็นพืชล้มลุกตระกูลหญ้า ถูกจัดอยู่ในสกุลออไรซา (Genus *Oryza*) ของวงศ์เกรมินี (Gramineae) สามารถเจริญเติบโตได้ดีทั้งในเขตร้อนและเขตอบอุ่น พันธุ์ข้าวที่มนุษย์เพาะปลูกในปัจจุบันพัฒนามาจากข้าวป่าในตระกูลออไรซาเกรมินี (*Oryza gramineae*) สันนิษฐานว่าพืชสกุลออ

^๑สมเดช สิทธิยศ, “แนวทางการแก้ปัญหาการผลิตข้าวให้ปลอดภัยจากสารเคมีของเกษตรกรบ้านลึก อำเภอมือง จังหวัดกำแพงเพชร”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสตร์การพัฒนา, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏกำแพงเพชร, ๒๕๔๘), หน้า ๒๒.

ไรชา (Oryza) มีถิ่นกำเนิดในเขตร้อนชื้นของทวีปแอฟริกาและแอฟริกาตอนใต้ (Gondwanaland) ก่อนแผ่นดินจะเคลื่อนตัวและเคลื่อนออกจากกันเป็นทวีปต่างๆ เมื่อ ๒๓๐-๖๐๐ ล้านปีมาแล้วจากนั้นกระจายจากเขตร้อนชื้นของแอฟริกา เอเชียใต้ เอเชียตะวันออกเฉียงเหนือ ออสเตรเลีย อเมริกากลางและใต้ ข้าวสามารถเจริญเติบโตได้ตั้งแต่ความสูงระดับน้ำทะเลถึง ๒,๕๐๐ เมตร หรือมากกว่าทั้งในเขตร้อนและเขตอบอุ่น ทั้งในที่ราบลุ่มจนถึงที่สูง ครอบคลุมพื้นที่ตั้งแต่เส้นรุ้งที่ ๕๓ องศาเหนือถึง ๓๕ องศาใต้ มนุษย์ได้คัดเลือกข้าวป่าชนิดต่างๆ ตามความต้องการของตน เพื่อให้สอดคล้องกับระบบนิเวศน์ มีการผสมพันธุ์ข้ามระหว่างข้าวที่ปลูกกับวัชพืชที่เกี่ยวข้อง เกิดข้าวพื้นเมืองมากมายหลายสายพันธุ์ซึ่งสามารถให้ผลผลิตสูง ปลูกได้ตลอดปี ก่อให้เกิดพันธุ์ข้าวปลูกที่เรียกว่า ข้าวลูกผสมซึ่งมีปริมาณ ๑๒๐,๐๐๐ พันธุ์ทั่วโลก

ข้าวที่ปลูกในปัจจุบันแบ่งออกเป็นข้าวแอฟริกาและข้าวเอเชีย ข้าวแอฟริกาแพร่กระจายอยู่เฉพาะบริเวณเขตร้อนของแอฟริกาเท่านั้นสันนิษฐานว่าข้าวแอฟริกาอาจเกิดขึ้นครั้งแรกเมื่อประมาณ ๑,๕๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช ส่วนข้าวเอเชีย เป็นข้าวลูกผสม เกิดจากออริซ่า ข้าวต้าว (Oryza sativa) กับข้าวป่า มีถิ่นกำเนิดบริเวณประเทศอินเดีย บังคลาเทศ และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ปลูกกันอย่างแพร่หลายตั้งแต่อินเดียตอนเหนือของบังกลาเทศ บริเวณดินแดนสามเหลี่ยมระหว่างพม่า ไทย ลาว เวียดนามและจีนตอนใต้

ข้าวเอเชียแบ่งออกเป็น ๓ สายพันธุ์ข้าวสายพันธุ์แรก เรียกว่าสายพันธุ์เซนิการ์ (Senica) หรือเจโปนิการ์ (Japonica) ปลูกบริเวณแม่น้ำเหลืองของจีน แพร่ไปยังเกาหลีและญี่ปุ่น เมื่อประมาณ ๓๐๐ ปีก่อนคริสต์ศตวรรษเป็นข้าวเมล็ดป้อมข้าวสายพันธุ์ที่สอง เรียกว่าอินดิการ์ (Indica) เป็นข้าวเมล็ดยาวปลูกในเขตร้อนแพร่สู่ตอนใต้ของอินเดีย ศรีลังกา แหลมมลายู หมู่เกาะต่าง ๆ และลุ่มแม่น้ำแยงซีของจีนประมาณคริสต์ศักราช ๒๐๐ ข้าวสายพันธุ์ที่สาม คือ ข้าวชวา (Javanica) ปลูกในอินโดนีเซีย ประมาณ ๑,๐๘๔ ปีก่อนคริสต์ศักราช จากนั้นแพร่ไปยังฟิลิปปินส์และญี่ปุ่น ในข้าวเอเชียแพร่เข้าไปในยุโรปและแอฟริกา สู่อเมริกาใต้ อเมริกากลาง เข้าสู่สหรัฐอเมริกาครั้งแรกประมาณคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ โดยนำเมล็ดพันธุ์ไปจากหมู่เกาะมาดากัสกา^๒

ได้มีการสันนิษฐานว่า ข้าวที่ปลูกอยู่ทุกวันนี้ได้มาจากการวิวัฒนาการของข้าวป่าข้ามปี (perennial wild rice) มาเป็นข้าวป่าปีเดียว (annual wild rice) และข้าวปลูกปีเดียว (annual cultivated rice) ตามลำดับ โดยมนุษย์โบราณในยุค ๙,๐๐๐ ปีที่แล้วมาได้นำข้าวป่าเข้ามาปลูกและทำการคัดเลือกพันธุ์ในบริเวณใกล้เคียงกับถิ่นฐานที่อยู่อาศัยจนได้ข้าวล้มลุกสำหรับปลูกติดต่อกันมา จากการสำรวจพบว่าแหล่งปลูกข้าวของเอเชียในสมัยก่อนนั้นมีหลายแห่งด้วยกัน เช่นบริเวณที่ราบของแม่น้ำ

^๒ มูลนิธิข้าวไทยในพระบรมราชูปถัมภ์, [ออนไลน์] แหล่งที่มา : http://www.thairice.org/html/aboutrice/about_rice1.htm. [๑๕ มิถุนายน ๒๕๕๗].

ตอนเหนือในอินเดีย บริเวณตะวันออกตอนล่างของเทือกเขาหิมาลัยผ่านบริเวณตอนบนของพม่า ภาคเหนือของประเทศไทย ลาว และเวียดนามเหนือไปจดบริเวณด้านตะวันตกเฉียงใต้และตอนใต้ของประเทศจีน ซึ่งพันธุ์ข้าวปลูกในบริเวณดังกล่าวนี้จัดอยู่ในพวกออไรซา ชาไทว่า หรือที่เรียกว่าข้าวปลูกสายเอเชียทั้งสิ้น สืบเนื่องมาจากความแตกต่างทางสภาพพื้นที่และภูมิอากาศของแหล่งปลูกข้าว จึงเป็นสาเหตุให้มีการแบ่งข้าวออไรซา ชาไทว่าเป็น ๓ ชนิด ได้แก่

ข้าวชนิดที่ ๑ เรียกว่า อินดิกา (Indica) ซึ่งเป็นข้าวเมล็ดยาวเรียวยาวเจริญเติบโตได้ดีในบริเวณเขตร้อน เช่น ศรีลังกา จีนตอนใต้และตอนกลาง อินเดีย อินโดนีเซีย บังกลาเทศ ไทย พิลิปปินส์ เป็นต้น จากการสันนิษฐานเชื่อกันว่าข้าวอินดิกาได้มีการปลูกครั้งแรกในบริเวณตอนกลางของกลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง เมื่อก่อน ค.ศ. ๒๐๐ ก่อนที่จะแพร่กระจายไปสู่ตอนใต้ของอินเดีย ศรีลังกา หมู่เกาะมลายู ภาคกลาง และภาคใต้ของจีน และหลังจากนั้นก็ได้นำข้าวไปปลูกในตะวันออกกลาง ยุโรป และแอฟริกา

ข้าวชนิดที่ ๒ เรียกว่า จาโปนิกา (Japonica) เป็นข้าวเมล็ดสั้นป้อม มีเอนไซม์อะไมเลส (amylase) ต่ำ เจริญเติบโตได้ดีในเขตอบอุ่น เช่น ประเทศจีนตอนเหนือและตะวันออก ญี่ปุ่น เกาหลี ยุโรปตอนใต้ รัสเซีย อเมริกาใต้ เป็นต้น สันนิษฐานว่าแหล่งกำเนิดของจาโปนิกานี้น่าจะอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเหลืองของจีนและตอนล่างของกลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง ทั้งนี้โดยการนำพันธุ์ข้าวจากบริเวณเนปาล – อัสมัม พม่า – ยูนาน และอินโดจีนเข้ามาปลูกในบริเวณดังกล่าวจนพันธุ์ข้าวได้มีการปรับตัวเจริญเติบโตได้ดีในเขตอบอุ่น

ข้าวชนิดที่ ๓ เรียกว่า จาวานิกา (Javanica) เป็นข้าวต้นสูง เมล็ดใหญ่ป้อมสันนิษฐานว่าเกิดขึ้นจากการคัดเลือกพันธุ์มาจากข้าวอินดิกาและได้นำเข้ามาปลูกในประเทศอินโดนีเซียครั้งแรกในระยะเวลามากกว่า ๑,๘๐๐ ปี ก่อนคริสตกาลและต่อมาก็ได้มีการนำไปปลูกบ้างในประเทศฟิลิปปินส์ ไต้หวัน และญี่ปุ่น อย่างไรก็ตามข้าวจาวานิกานี้ส่วนใหญ่จะปลูกในประเทศอินโดนีเซียเท่านั้น เพื่อความเข้าใจที่ชัดเจนขึ้นเกี่ยวกับการวิวัฒนาการของข้าวปลูกออไรซา ชาไทว่า และออไรซา กลาเบอร์มา

จะเห็นได้ว่า ข้าวเป็นพืชที่มีศักยภาพในการปรับตัวเองได้อย่างดีเยี่ยม จนสามารถเจริญเติบโตและพัฒนาได้ดีในสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกันอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นพืชอาหารหลักของมนุษย์เพียงชนิดเดียวที่สามารถเจริญเติบโตได้ดีในสภาพน้ำท่วมทุกระดับและข้าวยังสามารถขึ้นได้ดีในสภาพที่ดอนหรือแม้กระทั่งในสภาพพื้นที่ๆ มีระดับสูงจากน้ำทะเลถึง ๑,๘๐๐ เมตร จากการศึกษาสภาพทางภูมิศาสตร์พบว่า แหล่งปลูกข้าวหนาแน่นของโลกจะอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๔๙ องศาเหนือในประเทศเซโกสโลวะเกีย จนถึงเส้นรุ้งที่ ๓๕ องศาใต้ในนิวเซาท์เวลส์ของประเทศออสเตรเลีย จากการค้นพบแถบข้าวในเศษเครื่องปั้นดินเผาได้หลุมฝังศพที่โนนนกทา จังหวัดขอนแก่น ภาพของคนกับข้าวและควายที่ผาหมาน้อย จังหวัดอุบลราชธานีและหลักฐานอื่นๆ ทางโบราณคดีที่บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี ทำให้สันนิษฐานได้ว่าน่าจะมีการปลูกและบริโภคข้าวในประเทศไทยมากกว่า ๕,๐๐๐ ปีมาแล้ว ในเบื้องต้นมนุษย์ค้นพบวิธีปลูกข้าวแบบทำไร่เลื่อนลอย ดังปรากฏหลักฐานในวัฒนธรรมลุงชาน ประเทศจีนและ

วัฒนธรรมฮั้วบิเนียน ประเทศเวียดนาม เมื่อประมาณ ๑๐,๐๐๐ ปีมาแล้ว ต่อมามนุษย์ค้นพบการทำนา หว่าน ดังปรากฏหลักฐานในวัฒนธรรมยางเซา บริเวณลุ่มแม่น้ำเหลือง ในวัฒนธรรมลุงซาน ประเทศจีน และวัฒนธรรมฮั้วบิเนียน ประเทศเวียดนามเมื่อ ๕,๐๐๐ – ๑๐,๐๐๐ ปีมาแล้ว ภูมิปัญญาด้านการปลูกข้าวพัฒนาสู่การปักดำ พบหลักฐานในวัฒนธรรมบ้านเชียงประเทศไทย เมื่อไม่ต่ำกว่า ๕,๐๐๐ ปีมาแล้ว ในประเทศไทย เมล็ดข้าวที่เก่าแก่ที่สุดที่พบมีลักษณะคล้ายข้าวปลูก ของชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ อายุราว ๓,๐๐๐ – ๓,๕๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช ได้แก่ รอยแกลบข้าว ซึ่งเป็นส่วนผสมของดินที่ใช้ปั้นภาชนะดินเผาที่โนนนกทาตำบลบ้านโคก อำเภอกุเวียง จังหวัดขอนแก่น เป็นหลักฐานที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าเก่าแก่ที่สุด คือประมาณ ๓,๕๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช หลักฐานอื่น ๆ ที่แสดงให้เห็นว่าสยามประเทศเป็นแหล่งปลูกข้าวมาแต่โบราณ อาทิ เมล็ดข้าวที่ขุดพบที่ถ้ำปุงฮุง จังหวัดแม่ฮ่องสอน แสดงว่ามี การปลูกข้าวในบริเวณนี้เมื่อ ๓,๐๐๐ – ๓,๕๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราชหรือราว ๕,๔๐๐ ปีมาแล้ว แกลบข้าวที่ถ้ำปุงฮุงมีทั้งลักษณะของข้าวเหนียวเมล็ดใหญ่ที่เจริญงอกงามอยู่ในที่สูง เป็นข้าวไร่และข้าวเจ้าแต่ไม่พบลักษณะของข้าวเหนียวเมล็ดป้อมหรือข้าวพวงจาโปนิการ์ (Japonica) เลย แหล่งโบราณคดีที่บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี พบรอยแกลบข้าวผสมอยู่กับดินที่นำมาปั้นภาชนะดินเผากำหนดอายุได้ใกล้เคียงกับแกลบข้าวที่ถ้ำปุงฮุง คือ ประมาณ ๒,๐๐๐ – ๓,๕๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราชลักษณะเป็นข้าวเอเชีย (Oryza sativa) หลักฐานการค้นพบเมล็ดข้าว ถิ่นถ้ำในดินและรอบแกลบบนเครื่องปั้นดินเผา ที่โคกพนมดี อำเภอพนมสนธิคม จังหวัดชลบุรี แสดงให้เห็นถึงชุมชนปลูกข้าวสมัยก่อนประวัติศาสตร์ชายฝั่งทะเล นอกจากนี้ยังพบหลักฐานคล้ายดอกข้าวป่าเมืองไทยที่ถ้ำเขาทะลุ จังหวัดกาญจนบุรี อายุประมาณ ๒,๘๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช (อาจก่อนหรือหลังจากนั้นประมาณ ๓๐๐ ปี) ซึ่งเป็นช่วงรอยต่อยุคหินใหม่ตอนปลายกับยุคโลหะตอนต้น ส่วนหลักฐานภาพเขียนบนผนังถ้ำหรือผนังหินอายุไม่น้อยกว่า ๒,๐๐๐ ปี ที่ผาหมอนน้อย บ้านตากุ่ม ตำบลห้วยไผ่ อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี บันทึกการปลูกธัญพืชอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเหมือนข้าว ภาพควายในแปลงพืชคล้ายข้าว อาจตีความได้ว่ามนุษย์สมัยนั้นรู้จักข้าวหรือการเพาะปลูกข้าวแล้ว

ศาสตราจารย์ชิน อยู่ดี^๓ สรุปไว้เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๕ ว่า "ประเทศไทย ทำนาปลูกข้าวมาแล้วประมาณ ๕๔๗๑ ปี ผลของการขุดค้นที่โนนนกทาสันนิษฐานสมมติฐานที่ว่า ข้าวเริ่มปลูกในทวีปเอเชียอาคเนย์ ในสมัยหินใหม่ จากนั้นแพร่ขึ้นไปประเทศอินเดีย จีน ญี่ปุ่น และเกาหลีปัจจุบันยังไม่ปรากฏหลักฐานใดๆ ที่พอจะตอบคำถามความเป็นมาของข้าวได้ชัดเจนเพราะหลักฐานที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดีและภาพวาดโบราณที่ผนังถ้ำ ตลอดจนร่องรอยต่างๆ เกี่ยวกับเรื่องนี้ ที่ค้นพบในประเทศไทยและต่างประเทศ เช่น ภาพไถในประเทศอียิปต์ และเมโสโปเตเมียสมัยโบราณ ร่องรอยการบริโภคข้าว

^๓ ชิน อยู่ดี, วัฒนธรรมบ้านเชียงในสมัยก่อนประวัติศาสตร์, (นครหลวง : กรมศิลปากร, ๒๕๑๕) หน้า

และปลูกข้าวในวัฒนธรรมยางเจาลุ่มแม่น้ำเหลืองในวัฒนธรรมลู่ชาน ประเทศจีนและในวัฒนธรรมฮัวบิเนี่ยน ประเทศเวียดนาม ภาพคนกับข้าวและควายที่ผาหมอนน้อย (อุบลราชธานี) แกลบข้าวในเศษเครื่องปั้นดินเผาได้หลุมฝังศพที่ขุดค้นได้ที่โนนนกทา (จังหวัดขอนแก่น) ในประเทศไทย เป็นต้น หลักฐานเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นแต่เพียงว่า "คนเอเชียชาติต่าง ๆ รู้จักปลูกข้าวและบริโภคข้าวเป็นอาหารมานานแล้วเท่านั้น" หาได้ตอบคำถามข้างต้นไม่ ปัจจุบันจึงยังไม่มีคำตอบใดๆ ในเรื่องนี้ เว้นเสียแต่ว่าถ้าเรายอมรับในองค์ความรู้พื้นบ้าน เช่น ตำนาน นิทาน และเรื่องเล่าต่าง ๆ เราจะพบว่า คนโบราณได้ตอบคำถามเหล่านี้ไว้เรียบร้อยแล้วและได้ถือปฏิบัติตามความรู้ดังกล่าวนั้นสืบมาอย่างเคร่งครัด เช่น ตำนานเกี่ยวกับข้าวของคนไทย ได้ให้คำตอบว่า ผู้ที่รู้จักบริโภคข้าวเป็นคนแรกคือ พระฤาษีโดยเมื่อพระฤาษีพบข้าวที่งอกขึ้นในป่าใกล้ที่อาศัยเห็นมีลักษณะแตกต่างจากหญ้าชนิดอื่นๆ จึงเฝ้าสังเกตจนข้าวนั้นออกรวงเป็นเมล็ด สวยงามมีกลิ่นหอม พระฤาษีเกิดความอยากรู้ว่าเมล็ดข้าวจะบริโภคได้หรือไม่ จึงได้ตั้งสมมติฐานตามประสบการณ์ว่า "เมล็ดพืชใดก็ตามที่นกกินได้ มนุษย์ย่อมบริโภคได้" จากนั้นจึงเฝ้ามองเห็นนกมาเก็บกิน พระฤาษีจึงทดลองเก็บมากินบ้าง ผลจากการทดลองพบว่า "มนุษย์สามารถบริโภคเมล็ดข้าวเป็นอาหารได้โดยไม่เป็นพิษแต่อย่างใด" พระฤาษีจึงเผยแพร่องค์ความรู้ดังกล่าวแก่มนุษย์ มนุษย์จึงได้รู้จักบริโภคข้าวเป็นหลักสืบมาถึงปัจจุบัน ตำนานได้ระบุว่า การค้นพบดังกล่าวเกิดขึ้นในป่าหิมพานต์ยุคก่อนที่พระพุทธเจ้าองค์แรกใน ภัทรกัปนี้มาตรัสรู้ (ซึ่งคำนวณตามตำนานดังกล่าวแล้ว มีอายุไม่น้อยกว่า ๕ แสนปี) องค์ความรู้พื้นบ้านเกี่ยวกับข้าวในทำนองเดียวกันนี้ นอกจากปรากฏในสังคมไทยแล้ว ยังปรากฏอยู่ในสังคมเอเชียทุกชาติ ดังที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่า ความเป็นมาและวิวัฒนาการของข้าวยังไม่มีใครทราบเป็นที่แน่ชัดเท่าที่ควร ส่วนมากเป็นเพียงการสันนิษฐานเท่านั้น

๓.๑.๑ ความเป็นมาของข้าวตามทัศนะนักวิชาการ

ในหนังสือ ข้าว วัฒนธรรมแห่งชีวิต^๕ ได้อธิบายเกี่ยวกับวิวัฒนาการของข้าว ไว้ว่า ข้าวพันธุ์ที่มนุษย์ใช้เพาะปลูกในปัจจุบัน พัฒนามาจากข้าวในตระกูลออร์ซ่า กามีเน (Oryza gramineae) สันนิษฐานว่าเป็นพืชตระกูลออร์ซ่า (Oryza) มีถิ่นกำเนิดในเขตร้อนชื้น ของทวีปคอนเวนนาแลนด์ (Gondwanaland) ก่อนผืนดินจะแยกตัวและเคลื่อนย้ายออกจากกันเป็นทวีปต่างๆ เมื่อ ๖๓๐-๖๐๐ ล้านปีมาแล้ว จากนั้นแพร่จากเขตร้อนชื้นของแอฟริกา เอเชียใต้ เอเชียตะวันออกเฉียงเหนือออสเตรเลีย อเมริกากลาง และได้

^๕ สมเดช สิทธิยศ, “แนวทางการแก้ปัญหาการผลิตข้าวให้ปลอดภัยจากสารเคมีของเกษตรกรบ้านลึก อำเภอมือง จังหวัดกำแพงเพชร”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาเกษตรศาสตร์การพัฒน, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏกำแพงเพชร, ๒๕๔๘), หน้า ๒๓ - ๒๔.

^๖ เยาวนุษ เวศร์ภาดา, วันชัย ดันติวิทยาพิทักษ์, ข้าว วัฒนธรรมแห่งชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อัมรินทร์พรินต์, ๒๕๔๑), หน้า ๙.

อรรควุฒิ ทศน์สองชั้น^๖ ได้เขียนในหนังสือ เรื่องของข้าว ไว้ว่า แหล่งกำเนิดของข้าวมี อยู่สองแห่งด้วยกันคือ ทางทวีปเอเชียและแอฟริกา ทวีปเอเชียเป็นแหล่งกำเนิดของออริซ่า พาร์ทูเรีย (Oryza fatua) และออริซ่า สาติวา (Oryza sativa) ส่วนทางทวีปแอฟริกาตะวันตกเป็นแหล่งกำเนิดของ ออริซ่า สเตฟฟี (Oryza stapfii) และออริซ่า โกลเบอร์ริมา (Oryza globerrima)

วรวิทย์ พาณิชพัฒน์ สุเทพ ล้อมทองกุลและสุเทพ นุชสวาท^๗ ได้กล่าวเกี่ยวกับถิ่นกำเนิดของ ข้าว (Origin of rice) ข้าวที่เราบริโภคกันอยู่มีแหล่งกำเนิดในทวีปเอเชียแน่นอน แต่ถิ่นกำเนิดแห่งแรก อยู่ที่ไหนผู้เชี่ยวชาญเรื่องข้าวแต่ละท่านมีความเห็นแตกต่างกันออกไป บางท่านก็ว่าน่าจะมีกำเนิดใน ประเทศจีน แต่จากการที่นักสำรวจของนักโบราณคดีคอม ที บายเยอร์ (Donn T Bayard) และคณะที่ ได้มาขุดค้นเรื่องราวก่อนประวัติศาสตร์ที่ โนนนกทา อำเภอกุเวียง จังหวัดขอนแก่น ประเทศไทย (ในปี ๑๙๖๘) ได้พบแถบสีดำนํ้า ตรวจสอบแล้วปรากฏว่า เป็นเมล็ดข้าวที่มีอายุประมาณ ๓,๕๐๐ ปีก่อน คริสต์ศักราชซึ่งชาร์ตี (Shastri) และเชอร์มา (Sharma) (ในปี ๑๙๗๔) ก็มีความเห็นว่าข้าวน่าจะมีถิ่น ฐานกำเนิดในเอเชียใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งความคิดอันนี้ จอห์น ไมล์ตอน เพอร์แมน (John Milton Poehlman) และคณะก็เห็นด้วย เพราะว่าภูมิภาคนี้มีพื้นที่ๆเป็นที่ราบลุ่ม เหมาะแก่การปลูก ข้าว

จากที่กล่าวเบื้องต้นทั้งหมดจะเห็นได้ว่า ข้าวที่เราบริโภคกันในปัจจุบันมีแหล่งกำเนิดอยู่ ๒ แห่ง คือ ทางทวีปเอเชียและแอฟริกา ส่วนข้าวที่มีอยู่ทั่วโลกแบ่งออกเป็น ๓ พวก คือ ชนิดที่ปลูกกัน ทั่วไป ปลูกเฉพาะในแอฟริกา และข้าวป่าที่เกิดขึ้นทั่วไป

๓.๒ ข้าวกับสังคมไทย

คนไทยได้อาศัยข้าวเป็นอาหารหลักมาตั้งแต่กาลโบราณ และการปลูกข้าวได้เป็นวิธีการ ดำรงชีพตลอดมา จากสาเหตุดังกล่าวนี้จึงทำให้ประชาชนตระกูลไท – ลาว ได้สร้างวีรบุรุษทางวัฒนธรรม ด้านข้าวของตนเองขึ้นมาที่เรียกว่า “ปู่ลางเซิง” ในพงศาวดารล้านช้างได้ระบุว่าหลังจากที่สภาพน้ำท่วม โลกได้เหือดแห้งไป พื้นแผ่นดินก็ได้ให้กำเนิดเครือหมากน้ำและมนุษย์ขึ้นมา ปู่ลางเซิงก็ได้สอนมนุษย์ให้ ทำไร่ไถนาเป็นวิถีเลี้ยงชีพตลอดมา มนุษย์ในสมัยโบราณนั้นไม่สามารถเก็บข้าวไว้บริโภคได้ตลอดปีเช่น ทุกวันนี้กล่าวโดยละเอียดก็คือ มนุษย์บริโภคข้าวป่าที่ขึ้นตามฤดูกาลและเมื่อหมดฤดูกาลก็จะหันมา บริโภคเผือกมันหรือพืชหัวอื่นๆ ตามที่สามารถหาทดแทนได้ เมื่อจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้น ความอุดม สมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติลดลง ปริมาณข้าวป่าที่ใช้บริโภคไม่เพียงพอ เป็นสาเหตุให้ค้นพบวิธีการ

^๖อรรควุฒิ ทศน์สองชั้น,เรื่องของข้าว,(ภาควิชาพืชไร่และนาคณะเกษตรมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ :ม. ป.ท., ๒๕๒๖), หน้า ๙ – ๑๐.

^๗วรวิทย์ พาณิชพัฒน์,สุเทพ ล้อมทองกุลและสุเทพ นุชสวาท, การทำนํ้าฝน, พิมพ์ครั้งที่ ๗,(กรุงเทพมหานคร : สถาบันวิจัยข้าว กรมวิชาการเกษตร, ๒๕๒๙), หน้า ๔๙.

ปลูกข้าว มนุษย์รู้จักทำไร่เลื่อนลอยเมื่อประมาณ ๑๐,๐๐๐ ปีที่ผ่านมาดังปรากฏในบันทึกของวัฒนธรรม
 ลุงซานของจีน และวัฒนธรรมฮั้วมิเนียนของเวียดนาม ต่อมาในเวลาน้อยกว่า ๑,๐๐๐ ปี ถึง ๕,๐๐๐ ปีที่
 ผ่านมามนุษย์ได้เรียนรู้การทำนาหว่าน ดังปรากฏในหลักฐานวัฒนธรรมยางเซาบริเวณลุ่มแม่น้ำเหลือง
 ของจีน หลังจากนั้นจึงค้นพบวิธีปลูกข้าวโดยการปักดำตามหลักฐานโบราณคดีบ้านเชียงของจังหวัด
 อุดรธานี ก่อนที่จะเริ่มการทำนาหลายครั้งต่อปีอันสืบเนื่องมาจากการปฏิวัติเขียวของทวีปยุโรปเมื่อ
 ปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘

มนุษย์ในสมัยก่อนมีการปลูกข้าวเพื่อใช้บริโภคเท่านั้น และส่วนที่เหลือจากการบริโภคจะ
 เก็บไว้ในยุ้งฉางหรือนำไปแลกเปลี่ยนกับปัจจัยสี่ชนิดอื่นๆ ในสมัยนั้นยังไม่มีการขายข้าวเป็นสินค้า
 เศรษฐกิจแต่อย่างใด จะเห็นได้ว่าการปลูกและการบริโภคข้าวของมนุษย์ในสมัยก่อนนั้นมีความ
 สอดคล้องกับหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่ให้อริยทรัพย์การบริโภคอาหารไม่ให้มากเกินไปจน
 รู้สึกหิวหรือมากเกินไปจนรู้สึกอึดอัด การบริโภคข้าวตามหลักพระพุทธศาสนาจึงมีวัตถุประสงค์
 เพื่อการหล่อเลี้ยงร่างกายให้ดำรงชีพได้ ไม่ได้มุ่งบริโภคเพื่อแสวงหาความสุขจากรูป รส กลิ่นหรือสีแต่
 ประการใด ดังนั้นในกรณีที่มนุษย์มีการตกแต่งประดิษฐ์อาหารข้าวที่ใช้บริโภคก็เพื่อต้องการเน้นให้เห็น
 ถึงคุณค่าความสำคัญ ความเคารพและความกตัญญูอันพึงมีต่อข้าวแม้ในกฎหมายสมัยอยุธยาก็ยังเชิดชู
 ความสำคัญของข้าวโดยพระอัยการเบ็ดเสร็จได้บัญญัติข้อความไว้ในมาตรา ๓๓ ว่า หากผู้ใดพินรวหรือ
 ทลายรวไร่นาของผู้อื่น ปลอ่ยให้วัวควายเข้าย่ำไร่นาของผู้อื่นให้โดยตามความผิดหนักเบา จากนั้นให้
 ตระเวน ๓ วัน พร้อมกับร้องประกาศต่อคนทั้งหลายว่า อย่าเอาข้าวเป็นธรรมเนียม ข้าพพินรวทลายรวไร่นา
 ท่านเสียแล้ว ซึ่งกฎหมายได้ให้เหตุผลในการลงโทษบทนี้ว่า เพราะถือเป็นการเนรคุณดูถูกและทำร้ายแม่
 โสพผู้มีพระคุณอันใหญ่หลวงในการเลี้ยงดูเรามาตนเอง

จากพฤติกรรมการบริโภคข้าวในสมัยก่อนจะเห็นได้ว่า ไม่ก่อให้เกิดปัญหาการทำลาย
 สภาพแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศน์ดังเช่นในช่วงปลายทศวรรษที่ผ่านมาซึ่งมนุษย์เริ่ม
 แสวงหาความสุขอันเกิดจากการบริโภคปัจจัยสี่ที่หลังไหลเข้ามาจากประเทศตะวันตกมนุษย์จึงมุ่งมั่นทำ
 การปลูกข้าวเพื่อการค้าเป็นหลัก และมีอาจมีข้อยกเว้นสำหรับประเทศไทยซึ่งได้พยายามรับเอา
 เทคโนโลยีที่ยังไม่ได้ปรับแต่งจากประเทศตะวันตกมาใช้ในการส่งเสริมการเกษตรกันอย่างกว้างขวางและ
 เอาจริงเอาจังข้าวเป็นทั้งธัญญาหารที่สำคัญที่สุดของคนไทยและเป็นสายใยร้อยความสัมพันธ์ระหว่าง
 มนุษย์กับสัตว์ สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติอย่างลึกซึ้ง มีการเกื้อกูลกันและกันอันเป็นหนทางที่
 จะนำไปสู่ความราบรื่นในการดำเนินชีวิตภายใต้สมดุลของสภาพธรรมชาติ และจากการที่ข้าวเป็นสายใย
 ในการร้อยความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้เอง จึงก่อให้เกิดการประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว

๓.๒.๑ ประเพณีเกี่ยวกับข้าวในสังคมไทย

ประเทศไทยมีลักษณะของผู้คนที่อยู่อย่างกระจายไม่หนาแน่น ดังนั้น ลักษณะของ
 ความเชื่อที่พบในสังคมไทยจะไม่ได้มีลักษณะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในแง่ที่ว่าแต่ละภูมิภาคก็มีระบบ

ความเชื่อของตัวเอง ภาคใต้มีวิธีการกำจัดหรือแก้ปัญหาเรื่องการทำนาของตัวเองแบบหนึ่ง ทางอีสานก็อีกแบบหนึ่ง ผู้ที่ปกครองบ้านเมืองจะอย่างไร จึงจะรวมหรือสร้างบูรณาการให้ผู้คนที่เต็มไปด้วยชนเผ่าต่างๆ ที่หลากหลายนี้ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ ก็จำเป็นต้องมีระบบความเชื่อที่มีอิทธิฤทธิ์ มีประสิทธิภาพที่สามารถจะเอาชนะหรือสร้างความเคารพยอมรับจากชนเผ่าต่าง ๆ ได้ เมื่อสังคมพัฒนาเป็นบ้านเป็นเมือง จนกระทั่งทุกวันนี้ลักษณะของพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวก็เป็นเรื่องที่ผสมผสานระหว่างพิธีทั้งพุทธซึ่งมีการนิมนต์พระสงฆ์มาสวด ทำบุญทำทาน และก็มีพิธีพราหมณ์ ซึ่งเอาข้าวเข้ามาเพื่อสร้างความอสังการ ความศักดิ์สิทธิ์ ความน่าเชื่อถือให้กับราชสำนัก และพิธีกรรมอันนี้เองที่ส่งผลอิทธิพล และสะท้อนกลับไปยังความเชื่อของชาวบ้านอีกต่อหนึ่ง จะเห็นว่าพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวในปัจจุบันนี้ จะเป็นเรื่องราวความเชื่อที่ค่อนข้างผสมผสานกันระหว่างความเชื่อในเรื่องของผี ความเชื่อท้องถิ่น ความเชื่อในเรื่องพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูด้วย

“แกน” เป็นเทพดั้งเดิมของชนเผ่าไท^๙ ผีที่มีอิทธิพลต่อการทำมาหากิน ต่อความเป็นอยู่ของผู้คน เพราะว่าเป็นผู้ที่สร้างทุกสิ่งทุกอย่างในโลกไม่ว่าจะเป็นดิน น้ำ ลม ไฟ หรือเครื่องมือเครื่องใช้ทุกอย่าง พระยาแกนเป็นผู้สร้าง อิทธิพลของพระยาแกนมีมากมายเหลือเกิน จึงทำให้ผู้คนกลัวมากและเมื่อมีปัญหาอะไรก็รู้ว่าสาเหตุที่จะปิดป่าได้ก็ต้องไปขอให้พระยาแกนช่วย เพราะฉะนั้นพิธีที่สำคัญมากต่อการทำมาหากินและการปลูกข้าวของคนไทยหรือคนถิ่นไทยลาว คือ พิธีจุดบั้งไฟ เพื่อส่งสารไปถึงพระยาแกน ขอให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล พิธีกรรมในประเพณีจุดบั้งไฟ เป็นพิธีที่ไม่สามารถทำขึ้นโดยคนเพียงไม่กี่คน แต่เป็นเรื่องของคนทั้งชุมชนทั้งสังคมต้องให้ความร่วมมือ ร่วมใจกันที่จะแก้ปัญหาวิกฤตในสังคมตัวเองและบทบาทของพิธีกรรมนี้ไม่ใช่เพียงแค่จะบันดาลให้ฝนตกมาได้ตามความเชื่อของท้องถิ่น แต่มีความหมายอีกมากมายต่อความเป็นอยู่ของชุมชนของสังคมชาวในสังคมไทย พิธีกรรมมีความสำคัญต่อการสร้างจิตสำนึกความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การสร้างจริยธรรม คุณธรรมของท้องถิ่นโดยผ่านพิธีกรรมต่างๆ

นอกจากคนไทยจะมีความเชื่อในเรื่องจิตวิญญาณของข้าว การบูชาเพื่อให้ฝนตกถูกต้องตามฤดูกาล เพื่อการผลิตข้าวที่ดีที่เป็นบ่อเกิดของประเพณีต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการบวงสรวงเทพยดาเพื่อขอฝน เช่น พิธีแห่นางแมว พิธีแห่บั้งไฟ พิธีเลี้ยงผีฝ่าย เป็นต้น

ก่อนการปลูกข้าว ก็มีการสร้างตूपผีเอาไว้ เชิญผีซึ่งเคยอยู่ที่ท้องนาขึ้นมาอยู่บนตूप เวลาจะไถจะได้ไม่รังควานผี มีการเซ่นไหว้ เวลาจะหยอดข้าวก็ต้องเรียไร่เงิน มาซื้อหมูฆ่าหมูมาเซ่นผี มาเอาใจผี

^๙ พิธีกรรม และประเพณีเกี่ยวกับข้าวในประเทศไทย, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <http://thairicebuu.wordpress.com> วันที่ [๑๖ มิถุนายน ๒๕๕๗].

^๙ อรรถกุฎี ทศน์สองชั้น, เรื่องของข้าว, (ภาควิชาพืชไร่นา คณะเกษตร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ : ม.ป.ท., ๒๕๖๖), หน้า ๒๕.

อีก เพราะว่าถ้าผีไม่พอใจปลุกข้าวแล้วจะมีผลเสีย หรือถ้าหากว่าจะทำสู่ขวัญข้าวก็ต้องทำพิธีเลี้ยงผีอีก ก็ต้องไปซื้อสัตว์เรียไรกันเอาเงินมาฆ่าเอาสัตว์มาสังเวยและจะปิดตาเหลวเอาไว้ ตาเหลวเป็นสัญลักษณ์ของการป้องกันและบอกขอบเขต ไม่ให้สัตว์ป่าต่างๆ มาทำลายข้าวในไร่ จะเห็นว่ามีความหมายลงโทษคนที่ไปทำไม่ดีมีร้าย ไปชี้ไปเยี่ยว ช้าง ม้า วัว ควาย ไปละเมิดทำให้ไรนาข้าวปลาเสียหาย มีความหมายบัญญัติไว้ว่าให้ทำบัตรพลีให้หรือว่าต้องเช่นไร เพราะไม่ใช่เพียงแต่ว่าเป็นการลงโทษคนที่ละเมิดทำข้าวเสียหายเท่านั้น แต่ว่าเป็นลักษณะของความอุปาทหรือสิ่งที่ทางเหนืออาจเรียกว่า “จิต” คือถ้าเผื่อว่าทำแล้วมันเสียหายแก่ท้องถิ่นแก่ข้าวแล้วไม่ใช่เพียงแต่ว่าคนคนนั้นหรือเจ้าของนาจะเดือดร้อน แต่ว่าจะก่อให้เกิดความอุปาทหรือวิปริตไปทั้งหมดได้ เพราะฉะนั้นเพื่อกันความเสียหายของชุมชนจะต้องทำการบัตรพลีให้ ไหว อันนี้เป็นกฎหมายตราไว้เลย

ในด้านการใช้แรงงานเพื่อเก็บเกี่ยวข้าวในสมัยก่อน จะมีประเพณีที่เรียกว่า “ลงแขก” ซึ่งเป็นประเพณีเอาแรง เป็นการขอความช่วยเหลือกัน ทำงานร่วมกันด้วยน้ำใจไมตรีอย่างแท้จริง และเป็นความน่าภาคภูมิใจในความมีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ของกลุ่มชาวนาเป็นอย่างยิ่ง นำเสียดายที่ความเจริญและการผลิตที่เปลี่ยนไปตามยุคสมัย ได้ทำให้ประเพณีดังกล่าวมานี้แทบจะสูญสลายไปจากสังคมชาวนาไทยแล้ว คงเหลือเพียงในพื้นที่ห่างไกลที่ความเจริญ ยังคงไปถึงจำนวนหนึ่งเท่านั้นที่ยังคงเอกลักษณ์และประเพณีอันดีงามเช่นนี้อยู่

พิธีกรรมและประเพณีที่จัดขึ้นมีทั้งที่เป็น พิธีที่จัดทำเฉพาะในครอบครัว และที่สมาชิกของชุมชน ร่วมกันจัดทำขึ้นซึ่งถือว่าเป็น “พิธีราชภัฏ” และมีงานบุญประเพณีที่จะจัดขึ้นเป็นประจำทุกปี นอกจากนี้ยังมีพิธีกรรมที่เป็นพิธีหลวงที่เรียกว่า “พระราชพิธี” โดยทั่วไป พิธีกรรมอันเนื่องด้วยข้าว มักจัดทำขึ้นโดยมีเป้าหมาย ๔ ประการ คือ^{๑๐}

๑) เป็นการขอร้องอ้อนวอนผี หรืออำนาจลึกลับ ให้ช่วยดูแลให้ต้นข้าวเจริญงอกงาม มีผลผลิตจำนวนมากตามความต้องการ

๒) เป็นการขออนุญาตผี หรือเทพที่ประจำสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติ เพื่อขออนุญาตใช้สอยสิ่งนั้นๆ

๓) เป็นการขอขมาต่อธรรมชาติ หรือสิ่งเหนือธรรมชาติ เมื่อได้ล่วงเกิน

๔) เป็นการเสี่ยงทาย

พิธีกรรมอันเนื่องด้วยข้าว ที่จัดขึ้นแต่ละครั้ง มักจะมีเป้าหมาย หรือ วัตถุประสงค์ไม่แตกต่างกันมากนัก นอกจากนี้พิธีกรรมบางอย่าง อาจมีเป้าหมายหลายประการ ในขณะเดียวกัน พิธีกรรมอันเนื่องด้วยข้าว ของคนไทย แบ่งตามขั้นตอนกระบวนการผลิตได้เป็น ๓ ขั้นตอน ดังนี้

^{๑๐} พิธีกรรม และประเพณีที่เกี่ยวกับข้าวในประเทศไทย, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://thairicebuu.wordpress.com> [วันที่ ๑๖ กรกฎาคม ๒๕๕๗].

๑) พิธีกรรมก่อนการปลูก พิธีกรรมก่อนการเพาะปลูก เป็นพิธีเพื่อบวงสรวง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อบอกกล่าว อ้อนวอน ขอร้อง ขออนุญาต หรือเสี่ยงทาย อันสะท้อนให้เห็นความคิด ความเชื่อเรื่องผี และอำนาจลึกลับ ที่สืบทอดมาแต่โบราณ ตลอดจนความคิด ความเชื่อทางพุทธศาสนา และ ศาสนาพราหมณ์ในสังคมไทย การบวงสรวง เพื่อบอกกล่าวขอร้อง คนไทยหลายถิ่น เช่น ในภาคเหนือและภาคอีสาน กระทำใน พิธีไหว้ผีบรรพบุรุษ และ ผีประจำหมู่บ้าน ซึ่งจัดทำขึ้นก่อนการทำนา ผีบรรพบุรุษนั้น บางถิ่นเรียกว่า ผีเรือน บางถิ่นเรียกว่า ผีปู่ย่า บางถิ่นเรียกผีตายาย เชื่อกันว่าเป็นผีที่อยู่ประจำบนเรือน คอยคุ้มครองดูแลลูกหลาน ส่วนผีประจำหมู่บ้าน บางถิ่นเรียกว่า ผีบ้านหรือเสือบ้าน และ บางถิ่น เรียกว่า ผีปู่ตา เป็นต้น เป็นผีที่คอยคุ้มครองดูแลคนในหมู่บ้าน การเซ่นไหว้ผีบรรพบุรุษ และผีประจำหมู่บ้าน ก่อนการทำนา นอกจากขอให้ดูแลคุ้มครองลูกหลาน และ คนในหมู่บ้านให้อยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากโรคภัยแล้ว ยังเป็นการบอกกล่าว และอ้อนวอน ขอร้องให้ทำนาได้ผลดี ด้วยการไหว้ผีบรรพบุรุษ เป็นพิธีกรรมของครอบครัว หรือระหว่างเครือญาติ ส่วนการไหว้ผีประจำหมู่บ้าน มีทั้งที่เป็นพิธีกรรมส่วนบุคคล และพิธีกรรมที่จัดทำร่วมกัน ของสมาชิกในหมู่บ้าน ในภาคอีสานมี การเลี้ยงผีปู่ตา ที่ดอนปู่ตาซึ่งเป็นป่าไม้ไผ่ใกล้ๆ หมู่บ้าน จะทำพร้อมกันทั้งหมู่บ้านระหว่างเดือน ๖ ถึง เดือน ๗ ในภาคเหนือมี พิธีเซ่นไหว้ผีเมือง ผีเมือง คือ ผีเจ้าเมือง ที่เคยปกครองเมืองต่างๆ ในสมัยก่อน พิธีไหว้ผีเมืองเป็นพิธีใหญ่ระดับจังหวัด มีการบวงสรวง ขอร้องให้ช่วยคุ้มครองบ้านเมือง ให้อยู่เย็นเป็นสุข น้ำท่าบริบูรณ์ ทำมาหากินได้ผลดี ในพิธีไหว้ผีเมืองนี้ มีการนิมนต์พระสงฆ์ มาสวดพระพุทธมนต์ เพื่อให้เป็นสิริมงคลด้วยพิธีกรรม ที่จัดร่วมกันในชุมชน บางถิ่นในภาคกลาง เป็นพิธีกรรม ทางพุทธศาสนา ได้แก่ ประเพณีบุญกลางบ้าน และ บุญหน้าบ้าน ซึ่งมักจัดขึ้นราวๆ ปลายเดือน ๕ จนถึงเดือน ๗ ก่อนลงมือปรับดินเพื่อทำนา การทำบุญกลางบ้านนั้น ชาวบ้านจะร่วมกันเป็นเจ้าภาพ จัดอาหารคาวหวาน ถวายพระสงฆ์ ตรงบริเวณที่เป็นศูนย์กลางหมู่บ้าน เป็นการทำบุญอุทิศส่วนกุศล ให้แก่พระภูมิเจ้าที่ เชื่อว่าจะช่วยให้ทำมาหากินได้ผลดี มีความอุดมสมบูรณ์ ส่วนบุญหน้าบ้าน มักจัดทำในหมู่บ้าน ที่ตั้งขนานกับถนน หรือ แม่น้ำลำคลอง ชาวบ้านจะเลือกบ้านใด บ้านหนึ่ง เป็นศูนย์รวมทำบุญหน้าบ้าน มีจุดประสงค์อย่างเดียวกัน

การบวงสรวง เพื่อขออนุญาตเห็นได้จาก พิธีกรรมบวงสรวงผิวน้ำผิดิน หรือผีนา ในภาคเหนือ ก่อนเอาน้ำเข้านามีการไหว้ผิวน้ำ เรียกว่า พิธีเลี้ยงผิวน้ำ ผีเหมือง ผีฝาย ผีห้วย เพื่อขออนุญาตใช้น้ำ ในการเกษตรกรรม ส่วน การไหว้ผิดิน หรือผีนา นั้นพบแทบทุกถิ่น เป็นพิธีกรรมเพื่อขออนุญาต ใช้ดินในการทำนา ก่อนการทำนา หากชาวบ้านเกรงว่าปีนั้นฝนจะน้อย ก็จะมีการทำพิธีขอฝน โดยหวังพึ่งในอำนาจลึกลับบางอย่าง นำสังเกตว่าพิธีขอฝนบางครั้ง มักจะใช้วิธีการที่แปลกพิสดาร เป็นสิ่งที่ไม่พบเห็นในชีวิตประจำวัน บางทีก็มีเรื่องเพศเข้ามาปะปนด้วย เพราะเรื่องเพศ เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ อาจปรากฏในเพลงร้อง หรือวัตถุที่ใช้ในพิธีกรรม การขอฝนมีวิธีการต่างๆ เช่น พิธีแห่นางแมว ซึ่งมีอยู่ทั่วทุกภาค ในภาคกลางการแห่นางแมวจะทำในช่วงเดือน ๖ ถึงเดือน ๘ บางที่มี พิธีปั้นแมว ด้วย

ในบางท้องถิ่น เช่นที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีพิธีทำบุญหลังบ้าน เป็นพิธีขอฝน โดยนิมนต์พระสงฆ์มา ทำพิธีหลังบ้าน ในภาคอีสาน มีการขอฝนหลายแบบ นอกจากแห่นางแมวซึ่งเรียกว่า พิธีแห่นางแมว แล้ว ก็มี พิธีแห่นางข้อง พิธีแห่นางดั่ง พิธีตั้งครกตึงสาก ประเพณีการจุดบั้งไฟ ขอภาคเหนือ และภาค อีสาน เดิมเป็นการจุดเทียนถ่านหรือผิฟ้าขอให้ส่งฝนลงมา ปัจจุบันนี้ตีความว่า การจุดบั้งไฟ เป็นการจุด เป็นพุทธานุชา ตัวอย่างพิธีขอฝน ที่เป็นพิธีทางพุทธศาสนาได้แก่ การเทศน์พญาคันคาก และ การสวด คาถาปลาช่อน ทางเหนือมีพิธีสวดคาถาปลาช่อนเช่นกัน นอกจากนี้มีพิธีแห่พระพุทธรูป ที่เรียกว่า พระเจ้า ฝนแสนห่า พิธีขอฝนในภาคใต้ไม่ค่อยมี เพราะภาคใต้โดยทั่วไปมีฝนตกชุกเกือบตลอดทั้งปีอยู่แล้ว ยกเว้น บางอำเภอ ในจังหวัดสงขลา และจังหวัดนราธิวาส เช่นที่ตำบลพรุ อำเภอใหญ่ จังหวัดสงขลา มีพิธีแห่ไซ ซึ่งเรียกว่า พิธีเชื้อไซ และที่ตำบลพร่อน อำเภอตากใบ จังหวัดนราธิวาส มี พิธีแห่ปลาช่อน โดยใช้ดิน เหนียวปั้น เป็นรูปปลาช่อน พิธีขอฝนที่เป็นพระราชพิธีคือ พระราชพิธีพืชมงคล ซึ่งจัดทำขึ้นในเดือน ๙ เดิมเป็นพิธีพราหมณ์ล้วน ต่อมาเมื่อมีพิธีสงฆ์ด้วย

ส่วนพิธีกรรมที่มีลักษณะเป็นการเสี่ยงทาย เช่น ทางภาคเหนือ มีการใช้ไม้ว่า โดยตัดไม้ให้มี ความยาวขนาด ๑ วาพอดี หลังจากอธิฐานเสร็จแล้ว ก็กางแขนออกวัดอีกครั้งหนึ่ง ถ้าไม้สั้นกว่ามือแสดง ว่าปีนั้นน้ำจะน้อย ถ้าไม้นานกว่ามือก็แสดงว่าจะมีน้ำมาก ทำนาทำไร่ได้ผลดี จะอุดมสมบูรณ์ พระราชพิธี จรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และ พระราชพิธีพืชมงคล ซึ่งกระทำในเดือน ๖ เป็นพระราชพิธีที่แสดงให้เห็นว่า พระมหากษัตริย์ทรงส่งเสริมสนับสนุนราษฎร ในการทำเกษตรกรรม เป็นการบำรุงขวัญ เสริมสร้างกำลังใจแก่ราษฎร พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เป็นพิธีพราหมณ์ที่มีลักษณะ เป็น การเสี่ยงทายปีนั้นๆ น้ำจะมากหรือน้อย ข้าวปลาอาหารจะบริบูรณ์หรือไม่ เปิดโอกาสให้ราษฎร ได้เก็บ ข้าวที่พระยาแรกนาหว่านแทนพระมหากษัตริย์ แล้วนำไปเป็นข้าวขวัญเป็นสิริมงคลแก่ไร่นา ส่วนพระ ราชพิธีพืชมงคล เป็นพิธีสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้มีขึ้น เพื่อให้พระสงฆ์สวด เป็นสิริมงคลแก่พืชพันธุ์ธัญญาหาร

๒) พิธีกรรมในช่วงเพาะปลูก พิธีกรรมในช่วงนี้ เป็นพิธีที่จัดทำขึ้นเพื่อขอร้อง อ้อนวอนให้ ผีหรือเทพช่วยดูแลข้าวที่ปลูก ให้เจริญงอกงามได้ผลดี ปลอดภัยจากสัตว์ ประเภตนก หนู และแมลง ต่างๆ และขอขมาควายที่ได้เขี่ยดินในตอไถนา หลังจากน้ำเข้านาแล้วก็มี พิธีแรกนา ภาคอีสาน และ ภาคเหนือเรียกว่า แรกนา มีการเซ่นไหว้เจ้าที่ หรือ พระภูมินา ทางเหนือมีการ บูชาแม่โพสพ และ ทำว จตุโลกบาล ด้วย เสร็จแล้วก็เริ่มไถ หลังจากนั้นก็มี พิธีแรกหว่าน และเมื่อต้นข้าวโตเป็นต้นกล้าก็มี พิธี แรกดำนา ในพิธีแรกดำนานั้นก่อนถอนกล้าไปดำ มีการกล่าวขอขมาแม่โพสพ และเชิญแม่โพสพไปอยู่ ประจำ ณ ที่ปักดำ ภายหลังการปักดำ บางท้องถิ่นในภาคใต้มี พิธีสวดทุ่งสวดนา โดยนิมนต์พระสงฆ์ไป สวดที่กลางทุ่งนา เพื่อขับไล่เสนียดจัญไร และเพื่อความเป็นสิริมงคล นอกจากนี้ มีการอัญเชิญสิ่งศักดิ์ สิทธิ์ให้มาคุ้มครองต้นข้าว หลังจากหว่านหรือดำนาเสร็จในสมัยก่อนมี พิธีทำขวัญควาย เป็นการขอขมา และแสดงความปรารถนาดีต่อควายด้วย ปัจจุบันพิธีนี้เหลือน้อยลง เพราะหลายแห่งใช้เครื่องจักร ในการ

ไถนาแทนควาย ช่วงเพาะปลูกนี้เป็นช่วงที่ต้องดูแลรักษา ให้ต้นข้าวงอกงามเจริญเติบโต มีพิธีกรรมไล่ศัตรูข้าว ศัตรูสำคัญ คือ หนู ภาคกลาง และภาคใต้บางแห่งมี พิธีไหว้หนู เป็นการขอร้องบรรพบุรุษหนูให้ดูแลลูกหลาน ไม่ให้มากัดกินข้าวจนเสียหาย เมื่อข้าวตั้งท้องมี พิธีทำขวัญแม่โพสพ ในสมัยโบราณหากมีน้ำมากเกินความต้องการก็มี พระราชพิธีไล่เรือ เป็นพิธีไล่น้ำให้ลดลงเร็ว จัดทำขึ้นในเดือนอ้าย

๓) พิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยว-ฉลองผลผลิต พิธีกรรมในช่วงนี้ เริ่มตั้งแต่เมื่อข้าวสุกได้เวลาเก็บเกี่ยว จนกระทั่งนวด เสร็จแล้วนำข้าวขึ้นยุ้ง และนำไปปรงเป็นอาหาร หรือตกขาย เมื่อข้าวสุกได้เวลาเก็บเกี่ยวก็จะมี พิธีแรกเกี่ยว เป็นการบวงสรวง และขอขมาแม่โพสพก่อนการเกี่ยวข้าว เมื่อเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว มีพิธีก่อนการนวดข้าว คือ พิธีแรกนวด เป็นพิธีทำขวัญข้าว เชิญแม่โพสพจากท้องนาให้เข้าสู่ลาน เมื่อนวดเสร็จแล้ว ก่อนนำข้าวเข้าเก็บในยุ้งฉางมี พิธีทำขวัญข้าว อีกครั้งหนึ่ง เป็นการขอขมาที่มีการนวดข้าว ด้วยการฟาดข้าว หรือใช้วัวควายเหยียบ กล่าวอัญเชิญแม่โพสพให้มารับเครื่องสังเวย และมาอยู่ที่ยุ้งฉาง หลังจากนั้น มี พิธีปิดยุ้ง ขอแม่โพสพบันดาลให้ข้าวมีมากมาย กินไม่รู้จุกหมด หลังจากนั้น มีการ ทานข้าวใหม่ นำข้าวใหม่มาตั้งหรือหุงถวายพระ เมื่อนำข้าวออกขายมี พิธีเปิดยุ้ง เป็นการขอขมาแม่โพสพ และขออนุญาตตกข้าวขายตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า คนไทยประกอบพิธีอันเนื่องด้วยข้าวเป็นระยะๆ ในช่วงเวลาตั้งแต่ก่อนการปลูกข้าว จนกระทั่งได้ผลผลิตมาเป็นอาหาร และนำออกขาย พิธีกรรมดังกล่าวแสดงให้เห็น แนวความคิดความเชื่อที่สืบทอดมาแต่โบราณ ได้แก่ ความเชื่อเรื่องผี และขวัญ

๓.๒.๒ พระราชพิธีเกี่ยวกับข้าว

พระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับข้าว มีดังต่อไปนี้

พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ^{๑๑} เป็นการรวมพระราชพิธี ๒ พิธีเข้าด้วยกัน คือ “พระราชพิธีพืชมงคล” เป็นพิธีสงฆ์ จัดขึ้นเป็นการทำขวัญเมล็ดพืชพันธุ์ต่างๆ เช่น ข้าวเปลือก ข้าวเหนียว ข้าวฟ่าง ข้าวโพด ถั่ว งา เผือก มัน และพืชอื่นๆ เพื่อให้พืชผลเหล่านี้เจริญงอกงาม ปราศจากโรคและแมลงศัตรูพืชรบกวน กับอีกพิธีหนึ่งคือ “พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ” หรือ “พิธีแรกนา” หรือ “แรกนาขวัญ” ซึ่งเป็นพิธีพราหมณ์ที่มีมาหลายพันปีแล้ว และมีในหลายชาติ เช่น จีน อินเดีย เป็นต้น จัดขึ้นเพื่อเป็นพิธีแรกไถก่อนที่ชาวนาจะทำพิธีแรกนาในนาข้าวของตนเอง เสมือนหนึ่งเป็นสัญญาณเตือนเพื่อบอกว่า เวลาแห่งการทำนาได้มาถึงแล้ว ให้ชาวนาเตรียมตัวให้พร้อมในการทำนา สืบเนื่องจากคนไทยบริโภคข้าวเป็นอาหารหลัก ทั้งยังปลูกข้าวเป็นอาชีพ จึงมีความสำคัญยิ่งในการดำรงชีวิต

พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เป็นพระราชพิธีที่มีความสำคัญในการสร้างขวัญและกำลังใจแก่เกษตรกร และเตือนให้เริ่มการทำนา เป็นพระราชพิธีที่ถือปฏิบัติมาแต่โบราณโดยปรากฏ

^{๑๑}พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพิธีสิบสองเดือน**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๔๒), หน้า ๓๑๔.

หลักฐานชัดเจนในสมัยสุโขทัย และได้ถือปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง แม้แต่ประมุขของชาติ คือพระมหากษัตริย์ ทรงเห็นความสำคัญของพิธีนี้ เมื่อถึงเวลาเริ่มทำการเพาะปลูกพืชผล จึงต้องประกอบพระราชกรณียกิจ เป็นผู้นำโดยลงมือไถหว่านพืชพันธุ์ธัญญาหาร เพื่อเป็นกำลังใจให้ชาวนาไทยสืบมา พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญในประเทศไทยที่มีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนรัชกาลที่ ๔ นั้นจะเป็นเพียงการประกอบพิธีพราหมณ์ ไม่มีพิธีสงฆ์ ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิธีสงฆ์เพิ่มขึ้น ยกเป็นพิธีหนึ่งต่างหากเรียกว่า “พืชมงคล” แล้วเรียกชื่อรวมว่า “พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ” เป็นราชประเพณีสืบมา โดยในสมัยรัชกาลที่^{๑๒} ๔ ทั้ง ๒ พิธีจะทำแยกกัน คือ พระราชพิธีพืชมงคลทำที่ทุ่งพระเมรุ(สนามหลวง ในปัจจุบัน) ส่วนพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญทำที่ทุ่งสัมปอ่ย นอกพระนคร (บริเวณสนามม้าราชตฤณมัย หรือสนามม้านางเลิ้ง ในปัจจุบัน) โดยใช้ฤกษ์เดียวกันและวันเดียวกัน โดยพระยาแรกนาขวัญกับเทพีทั้ง ๔ จะเข้าฟังพระสงฆ์สวดในปะรำพิธีพืชมงคลก่อน แล้วจึงไปกราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงเริ่มพิธีแรกนา ในสมัยปัจจุบันการจัดงานพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญจะจัดให้มีขึ้น ๒ วันติดต่อกัน วันแรกเป็นพระราชพิธีพืชมงคล ในวันรุ่งขึ้นเป็นพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ

ในพระราชพิธีจะมีกระบุงเงินอย่างละคู่ บรรจุก้าวเปลือกพันธุ์ดีที่เป็นของพระราชทานจากนาทดลองบริเวณสวนจิตรลดา พระราชวังดุสิต และถุงบรรจุเมล็ดพันธุ์พืชชนิดต่าง ๆ เช่น ผักกาด กวางตุ้งดอก ข้าวโพดขาว ผักกาดขาวปลี แตงกวา พริกชี้ฟ้า ถั่ว ฯลฯ พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เป็นพิธีทางพราหมณ์ ประกอบพระราชพิธีในตอนเช้าวันรุ่งขึ้นโดยเวลาประมาณ ๖ นาฬิกา พระยาแรกนา พร้อมด้วยเทพีแต่งกายที่กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ พร้อมด้วยข้าราชการ แต่งเครื่องแบบเต็มยศประดับราชอิสริยาภรณ์ เดินทางไปยังอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระยาแรกนาและเทพีจุดธูปเทียนถวายนมัสการบูชาพระพุทธรูปตามธรรมเนียมปฏิบัติ แล้วไปที่ปราสาทพระเทพบิดรถวายสักการะพระบรมรูปสมเด็จพระบูรพมหากษัตริยาธิราช แล้วออกเดินทางไปยังท้องสนามหลวง เวลาประมาณ ๗ นาฬิกา เจ้าพนักงานจัดตั้งริ้วกระบวนอิสริยยศรับพระยาแรกนา เมื่อพระยาแรกนาเข้าสู่โรงพิธี จุดธูปเทียนบูชาเทวรูปสำคัญ หัวหน้าพราหมณ์หลังน้ำสังข์ที่มือ และให้ใบมะตูมแก่พระยาแรกนาและเทพีทั้ง ๔ หัวหน้าพราหมณ์เชิญโต๊ะเงินใส่ผ้าห่มสำหรับเสี่ยงทาย พระยาแรกนาตั้งสัตยาธิษฐาน เสี่ยงทายผ้าห่ม ซึ่งมี ๓ ผืน คือ ขนาดกว้าง ๔ คืบ ๕ คืบ และ ๖ คืบ เมื่อพระยาแรกนาหยิบได้ผ้าห่มผืนใด จะสวมผ้าผืนนั้นทับลงบนผ้าห่มเดิม มีคำพยากรณ์ของผ้าห่มเสี่ยงทายไว้ดังนี้ ผ้า ๔ คืบ พยากรณ์ว่าน้ำปีนี้จะมากสักหน่อย นาที่ดอนสมบูรณ์ นาที่ลุ่มอาจเสียหายบ้าง ผ้า ๕ คืบ พยากรณ์ว่าน้ำปีนี้มีปริมาณพอดี ข้าวกล้าในนาจะได้ผลบริบูรณ์ จะอุดมสมบูรณ์ดี ผ้า ๖ คืบ พยากรณ์ว่าน้ำปีนี้จะน้อย นาที่ดอนอาจจะเสียหายบ้าง นาที่ลุ่มจะได้ผลบริบูรณ์ดี เวลาประมาณ ๘ นาฬิกา ๓๐ นาที พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จ

^{๑๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพิธีสิบสองเดือน**, หน้า ๓๑๕.

พระราชดำเนิน เป็นประธานในพระราชพิธี พระยาแรกนาคุกเข่าถวายบังคม ๓ ครั้ง แล้วถอยมารับพระแสงปฏิภมจากหัวหน้าพราหมณ์และเดินเข้าสู่ลานแรกนาเพื่อเจิมคันไถ เจิมพระโคทั้งคู่ ครั้นได้เวลามงคล อุดมฤกษ์ ไหฺรหลวงบูชาพระฤกษ์ และลั่นฆ้องชัย พราหมณ์เชิญ เทวรูปเดินนำหน้าพระโค พระยาแรกนา จับหางคันไถมือหนึ่ง อีกมือถือพระแสงปฏิภม เดินไถตะไป ๓ รอบ โดยขวาง ๓ รอบ แล้วหยิบพันธุ์ข้าวเปลือกจากกระบุงทอง กระบุงเงินของเทพีทั้ง ๔ หว่านลงบนดิน จากนั้นไถกลับอีก ๓ รอบ ครั้น หว่านกลับเสร็จแล้วพระยาแรกนา และเทพีทั้ง ๔ เดินกลับไปโรงพิธี เจ้าพนักงานปลดพระโคออกจาก แอก แล้วจูงพระโคทั้งคู่ไปที่ขอบลานแรกนา พราหมณ์จัดวางของเลี้ยงพระโค ๗ สิ่งคือ ข้าวเปลือก ข้าวโพด ถั่ว งา เหล้า น้ำและหญ้า เมื่อพระโคกินอะไร ไหฺรหลวงจะถวายคำพยากรณ์สุดท้าย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกจากพลับพลาพิธี เพื่อเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าไปเก็บเมล็ดพันธุ์ข้าวในบริเวณลานแรกนา เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินถึง พลับพลาที่ประทับ บริเวณแปลงนาทดลองในบริเวณสวนจิตรลดา พระยาแรกนาและเทพีทั้ง ๔ นำเมล็ดพันธุ์ข้าวไปหว่านลงในแปลงนาทดลอง เพื่อปลูกไว้ใช้ ในพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ของปีต่อไป^{๑๓}

พระราชพิธีพืชมงคล^{๑๔} พระราชพิธีพืชมงคลเป็นพิธีขอฝนที่เป็นพระราชพิธี เพื่อขอ สิ่งศักดิ์สิทธิ์บันดาลให้ฝนฟ้าตกลงมาเพื่อประโยชน์ในการทำเกษตรกรรม คนไทยมีความเชื่อเกี่ยวกับ ความวิปริตของธรรมชาติเชื่อมโยงกับผู้ปกครองด้วย ดังนั้นการขอฝนจึงเป็นหน้าที่สำคัญของพระเจ้าแผ่นดินที่จะทำเพื่อราษฎรด้วย เท้าที่มีหลักฐานในหนังสือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์หรือนางนพมาศ บันทึกไว้ว่า พระราชพิธีนี้ เมื่อครั้งสุโขทัยมีแต่พิธีพราหมณ์เพียงอย่างเดียว จัดขึ้นเป็นประจำทุกปี ใน เดือนเก้า ซึ่งไม่สืบทอดมาในสมัยหลัง พระราชพิธีพืชมงคลในสมัยสุโขทัยกระทำที่เทวสถานหลวง โดยพราหมณ์ตั้งเกย ๔ เกยที่หน้าลานเทวสถาน ประดับด้วยราชวัติฉัตรธง นานางทองทั้ง ๔ มาวางบน นางกระดานแป้นปักตรงหน้าเกย ครั้นถึงเวลาฤกษ์ หมู่พราหมณ์มีพระครูพรหมพรตพิธีศรีบรมหงส์เป็น ประธาน ทำพิธีบวงสรวงสังเวยเทพเจ้าและตั้งสัตยาธิษฐานขอฝนให้ตกทั่วสุโขทัย หลังจากนั้นพราหมณ์ ทั้ง ๔ นำธูปเทียนส้มอ ลมยันต์พืชมงคลตามขอบ ข้างละสี่คู่ซึ่งปักบูชาอยู่ เดินขึ้นเกย อ่านโองการ ประกาศแก้วสวลลาหกโบกธงกวัดแกว่งบริการมคาถาขอฝนจนสิ้นสามคาบ แล้วลงจากเกยเข้าเทวสถาน ทำวันละ ๒ เวลา เข้าและเย็น ทั้งสิ้น ๓ วัน

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเมื่อมีพระราชพิธีพืชมงคลมหาเมฆบูชาและมีการอ่านโองการขอฝน โดย พราหมณ์จะเชิญรูปฤๅษีกลีโลภินันท์ ๑ ยืน ๒ ตั้งกลางแจ้งหน้าหอพระราชพิธี ขุนหมื่นพราหมณ์อ่านเทพ ชุมนุม ๑ จบ เป่าสังข์ ๒ คน อ่านวันละ ๓ จบทุกวัน โดยตั้งรูปฤๅษีไว้กลางแดดตลอดพิธี

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๖.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๑.

ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังรับสืบทอดพระราชพิธีพิธีพืชมงคลตามแบบอยุธยาโดยตั้งโรงพิธีที่ท้องสนามหลวง ทำเฉพาะในปีที่ฝนแล้ง ไม่ได้ทำเป็นประจำทุกปีและจัดทำในเดือนเก้าเท่านั้น หากฝนเดือนเก้าไปแล้วแม้ฝนแล้งก็ไม่ทำ โดยในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๓ โปรดให้นิมนต์พระสงฆ์ทุกอารามหลวงสวดขอฝน จัดพิธีที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในสมัยรัชกาลที่ ๔ โปรดให้จัดพิธีขึ้นที่พลับพลาบริเวณท้องสนามหลวง พระสงฆ์ทุกอารามหลวงขอฝนพร้อมกัน มีการโยงสายสัญญาณจากวัดพระศรีรัตนศาสดารามมายังพลับพลาพิธีด้วย สมัยรัชกาลที่ ๕ พิธีพราหมณ์ยังคงทำอยู่ โดยทำพร้อมกับพิธีสงฆ์ที่ท้องสนามหลวง แต่จะแยกออกไปทำที่ทุ่งสัมปถุญนอกเมือง มีการปลูกโรงพิธีชื่อกว้าง ๕ ศอก ยาว ๑๐ ศอก สองห้อง มีเฉลียงรอบ หลังคามุงแต่บริเวณเฉลียงรอบ ตรงกลางปล่อยโล่ง ให้อยู่กลางแดด กั้นม่านรอบ ห่างไป ๓ ศอก ปลูกเกยสูง ๔ ศอก ๕ นิ้ว มีพนักงาน ๓ ด้านตรงหน้าเกย ขุดสระเป็นสัญลักษณ์ของหนองน้ำในสระตั้งรูปเทวดา นาคและปลา ตรงหน้าสระมีการปั้นรูปเมฆสองรูปคือ ชายหญิงเปลือยกายทำท่าร่วมเพศหาปูนขาว โดยก่อนการปั้นเมฆต้องมีการตั้งกาน้ำพร้อมทำพิธีสงฆ์ด้วย ในวันแรกที่ตั้งการพระราชพิธี จะมีขบวนแห่พระเป็นเจ้าไปส่งที่โรงพิธี นำเทวรูปตั้งกึ่งกลางโรงพิธี เวลาเช้าพระมหाराชครูขึ้นเกยอ่านเวทย์ โบกธงผ้าขาวยาว ๓ วา ร่ายยันต์พฤษศาสตร์ โบกไปมา ๓ ครั้งแล้วเป่าสังข์ ขุนนางและพราหมณ์อื่น นั่งล้อมเทวรูปแล้วซักประคำสวดคาถาไปจน ๕ โมงเช้า(๑๑ นาฬิกา) หยุดพักตอนหนึ่ง ป้ายสวดซักประคำต่อจนมืด จากนั้นพระมหाराชครูขึ้นโบกธงเป็นสัญญาณเลิก ทำดังนี้ทุกวันจนกว่าจะเลิกพระราชพิธี พิธีพราหมณ์นี้จะรอฟังพระราชพิธีสงฆ์ที่ท้องสนามหลวง เมื่อพิธีสงฆ์ เลิกเมื่อใดพิธีพราหมณ์ก็จะเลิกด้วย

พระราชพิธีภัทรบท^{๑๔} เป็นราชพิธีที่ทำกันมาตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัย ทำในกลางเดือนสิบ เป็นพิธีลอยบาปของพราหมณ์ เพื่อการชำระบาปของพราหมณ์ให้บริสุทธิ์ ก่อนรับข้าวมธุปายาสหรือก่อนทำการพระราชพิธีสารทในปลายเดือนสิบ ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “ครั้นเดือนสิบ ถึงการพระราชพิธีภัทรบทเป็นนักขัตฤกษ์มหาชนกระทำมธุปายาสทาน และจะเด็จรวงข้าวสาลี เป็นปฐมเก็บเกี่ยว พราหมณ์ทั้งปวงก็เริ่มการพิธีกรรมบวงสรวงสังเวชพระไพสพ ฝ่ายข้างพระพุทธศาสนาพระราชพิธีภัทรบทนี้ หม่อมมหาชนกระทำมธุปายาสยาคุ อังคาส (การถวายอาหารพระ) พระภิกษุสงฆ์ และเลี้ยงพราหมณ์ ทั้งบูชาพระรัตนตรัยด้วย” เพื่อจะให้เป็นมงคลแก่ข้าวในนา

^{๑๔} สารานุกรมภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย , พระราชพิธีภัทรบท , [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://app1.bedo.or.th/rice/CultureInfo.aspx?id=3>, [วันที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๕๗].

พระราชพิธีอาศุข^{๑๖} คือการแข่งขันเรือของพระเจ้าแผ่นดิน เพื่อเสี่ยงทาย ในช่วงเวลาเดือนสิบเอ็ด ซึ่งรู้กันดีว่าเป็นช่วงเวลาปลายพรรษา ที่ยังมีฝนตกต่อเนื่องอาจเกิดปัญหาน้ำท่วมขึ้นได้ และในขณะนั้นเป็นเวลาที่รวงข้าวเริ่มเปลี่ยนจากสีเหลืองอ่อนๆ เป็นสีเหลืองเข้ม เมล็ดอวบ แต่ยังไม่แน่ใจว่าธรรมชาติจะเอื้ออำนวยให้ผลผลิตเต็มที่หรือไม่ จะเกิดน้ำท่วมจนข้าวในนาเสียหายมากน้อยแค่ไหน จึงต้องมีพิธีเสี่ยงทายเพื่อเตรียมรับสถานการณ์ ชาวบ้านเรียกว่า “แข่งเรือ” แต่ในพระราชพิธีอย่างพรหมณ์ เรียกว่า “อาศุขพิธี” ซึ่งมีในกฎหมายโบราณยุคต้นกรุงศรีอยุธยา เขียนไว้สั้นๆ สรุปสาระสำคัญได้ว่าเรือ “สมรรถไชย” เป็นเรือของพระเจ้าแผ่นดิน กับเรือ “ไกรสรมุข” เป็นเรือของอัครมเหสี เรือทั้งสองลำเป็นเรือเสี่ยงทาย โดยให้ฝีพาย พายแข่งกัน มีคำทำนายเป็นจาริตที่รู้กันอยู่ก่อนแล้วว่า หากเรือ “สมรรถไชย” ของพระเจ้าแผ่นดินแพ้ บ้านเมืองจะสุขเกษม “ข้าวเหลือ เกลืออิม” แต่ตรงกันข้ามหากเรือสมรรถชัย ชนะ จะมียุคเชษฐา เกิดยากแค้น ข้าวไม่เหลือ เกลือไม่อิม อดอยากปากแห้ง เป็นกลียุค พระราชพิธีอาศุขมีสืบเนื่องมาจนถึงยุคลายกรุงศรีอยุธยา และค่อยๆ คลายความเชื่อลงไป

พระราชพิธีไล่เรือ เมื่อถึงฤดูน้ำหลาก เกิดน้ำท่วมไร่นา จนไม่สามารถเก็บเกี่ยวได้ คนในสมัยก่อนซึ่งเป็นชุมชนกสิกรรมจะมีการทำพิธีกรรมให้น้ำลด เพื่อให้สามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ มีหลักฐานปรากฏให้เห็นในกฎหมายโบราณเรียกพิธีนี้ว่าไล่เรือ แต่มีเอกสารบางชิ้นเช่นในโคลงทวาทศมาส เรียกว่า “ไล่ชล” คือ ไล่่น้ำ ในกฎหมายโบราณ คือการที่พระเจ้าแผ่นดิน เสด็จลงประทับเรือพระที่นั่งพร้อมอัครมเหสี ลูกเธอ หลานเธอ และ ขุนนางผู้ใหญ่ ตามเสด็จเป็นขบวนใหญ่ แต่ไม่ได้รับบุรุษละเอียดยของพิธีจึงต้องคาดคะเนเทียบจากโคลงทวาทศมาส กับบันทึกของชาวยุโรป รวมถึงร่องรอยที่ยังคงเหลือให้เห็นในปัจจุบัน เช่น การแห่เรือของราชสำนักกลุ่มน้ำเจ้าพระยา และการไหลเรือไฟของชุมชนสองฝั่งโขง

พิธีไล่เรือ เริ่มด้วยขบวนเสด็จพยุหยาตราชลมารคจากพระนครศรีอยุธยาแล้วลงตามลำแม่น้ำลงไปทางทิศใต้ เมื่อล่องเรือไปถึงสถานที่ที่กำหนดก็ทำพิธีอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ตั้งเครื่องบัตพลี ทำพิธีเรียกขวัญสู่ขวัญแม่พระคงคา มีทำนองร้องลำนาน่าแห่งล่อม หลังจากนั้นพระเจ้าแผ่นดิน “เสด็จออกยืน” กลางเรือพระที่นั่ง แล้ว “ทรงพชนี” คือทรงถือพัดศักดิ์สิทธิ์โบกไปมาเหนือน้ำจากเหนือลงใต้ เป็นสัญลักษณ์ให้พัดที่ทรงถือและโบกนั้น ขอลมให้พัดกระแสน้ำให้ไหลลงโดยเร็ว นอกจากพระเจ้าแผ่นดินทรงพชนี แล้วยังมีการใช้ดาบศักดิ์สิทธิ์ฟันสายน้ำให้ขาด เพื่อเร่งรัดให้น้ำลดด้วย ดังปรากฏอยู่ในคำให้การของขุนหลวงหาวัด ว่าพิธีไล่เรือ หรือไล่น้ำ แต่ก่อนนั้นพระเจ้าแผ่นดินเสด็จทรงเรือพระที่นั่งในเวลาน้ำขึ้น รับสั่งให้น้ำลด แล้วทรงพระแสงฟันลงไป น้ำก็ลดตามพระราชประสงค์และยังมีปรากฏใน

^{๑๖} สารานุกรมภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย , พระราชพิธีภัทรบาท , [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://app1.bedo.or.th/rice/CultureInfo.aspx?id=3>, [วันที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๕๗].

บันทึกของราชทูตฝรั่งเศส นายนิโคลาสแซว์แวส ระบุว่า “สมเด็จพระนารายณ์ เสด็จไปประกอบพระราชพิธีพืชน้ำ เพื่อมีให้น้ำท่วมมากขึ้น”

พระราชพิธีเจียนพระโคกินเลี้ยง เป็นพระราชพิธีที่ทำในเดือนยี่ แต่เลิกเสียนานแล้ว ดังหลักฐานในหนังสือตำรับทำวศรีจุฬาลักษณ์ หรือ นางนพมาศบันทึกไว้ว่า “เดือนยี่ ถึงการพระราชพิธีบุษยามิเชกเถลิงพระโคกินเลี้ยงเป็นนักขัตฤกษ์ หมุนางใดก็ได้ดูซดซักว่า ฟังสำเนียงเสียงว่าวเสนาะลั่นฟ้าไปทั่วทิวาราตรี” คือการนำพระโคมากินหญ้าและจัดพิธีสมโภช โดยมีบันทึกในหนังสือ ประเพณีและพิธีกรรมในวรรณคดีไทย ได้สันนิษฐานเกี่ยวกับพระราชพิธีนี้ว่า พระร่วงเจ้าจะมีการส่งน้ำเข้าพิธีและมีการเสวยถวายพระโคให้กินอาหาร เช่น ข้าวโพด ถั่วเขียว ข้าวเปลือก เพื่อทรงทำนายว่าในปีนั้น ๆ น้ำท่าจะเป็นเช่นไร ข้าวปลา อาหาร จะมีความอุดมสมบูรณ์หรือไม่ ซึ่งคล้ายกับพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญในปัจจุบัน^{๑๗}

พระราชพิธีธานยเทาะห์ ในสมัยโบราณ การจัดการกับตอ หรือซัง หรือฟางข้าว เป็นเรื่องที่สำคัญและเชื่อว่าเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ที่ส่งผลถึงความมั่นคงของชีวิตในอนาคตด้วย ว่าข้าวที่เพาะปลูกในปีต่อไปจะเจริญงอกงามอุดมสมบูรณ์มากน้อยอย่างไร ขึ้นอยู่กับการจัดการของปีนี้ เหตุนี้เองจึงมีพิธีกรรมเรียกว่า “เผาข้าว” หมายถึงการจุดไฟเผาตอ หรือซังในนา โดยมีความเชื่อว่าเป็นการ ส่งแม่โพสพกลับสู่ถิ่นเดิมหลังเสร็จสิ้นการช่วยเหลือมนุษย์ให้มีพืชพันธุ์ธัญญาหารแล้ว^{๑๘}

พระราชพิธีธานยเทาะห์ (ในภาษาสันสกฤต ธานย แปลว่าข้าว ส่วน เทาะห์ แปลว่าการเผา) เป็นพระราชพิธีในเดือนสาม เป็นพิธีเก่าตั้งแต่สมัยสุโขทัย ในสมัยกรุงศรีอยุธยาปรากฏหลักฐานในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศกของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ โดยพิธีธานยเทาะห์นี้จะมีการแห่พระแม่โพสพไปตามถนนเพื่อนำเอาฟางข้าวมาเผา มีคนแต่งชุดด้วยเสื้อสีเขียวข้างหนึ่ง สีแดงอีกข้างหนึ่ง สวมเทริดสมมุติว่าเป็นพระอินทร์ กับพระพรหมแย่งรวงข้าวกัน เป็นการเสี่ยงทาย แล้วมีคำทำนายอนาคตของพืชพันธุ์ธัญญาหาร เพื่อเตรียมรับสถานการณ์ที่จะเกิดขึ้น โดยหากพิจารณาตามเนื้อหาของพระราชพิธีแล้ว จะเห็นได้ว่าพระราชพิธีธานยเทาะห์ เป็นพิธีที่ทำต่อเนื่องจากการนวดส่งฟางข้าวเสร็จแล้วจึงนำเอาฟางข้าวไปเผา รวมทั้งข้าวที่เสียหายเพราะเมล็ดลีบ หรือถูกเพลี้ย ดั้ว แมลงต่างๆ นำมาเผาทำลาย

^{๑๗} สารานุกรมภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย, **พระราชพิธีเจียนพระโคกินเลี้ยง**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://app1.bedo.or.th/rice/CultureInfo.aspx?id=3>, [วันที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๕๗].

^{๑๘} สารานุกรมภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย, **พระราชพิธีธานยเทาะห์**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://app1.bedo.or.th/rice/CultureInfo.aspx?id=3>, [วันที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๕๗].

๓.๒.๓ พิธีราชภัฏที่เกี่ยวกับข้าว

ประเพณีพิธีกรรมต่างๆ ที่ประชาชนทั่วไปจัดขึ้น ทั้งที่เป็นประเพณีเกี่ยวกับชีวิต เกี่ยวเนื่องกับเทศกาล งานบุญประเพณี ต่างจากประเพณีหลวงที่พระมหากษัตริย์ทรงประกอบขึ้น หรือเป็นประเพณีที่จัดขึ้นในราชสำนักโดยมีพิธีราชภัฏที่เกี่ยวข้องกับข้าว ดังต่อไปนี้

พิธีสู่ขวัญข้าวหรือเอาขวัญข้าว เป็นการบอกกล่าวก่อนที่จะทำการตี หรือนวดข้าวบางแห่งก็ทำหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จเรียบร้อยแล้วจะเอาขึ้นหลอม(ยุ้งฉาง) ถือเป็นการอันเชิญขวัญข้าวมาสู่ยุ้งฉาง บางแห่งจะทำหลังการเก็บเกี่ยวเสร็จเรียบร้อยแล้ว ถือเป็นการเรียกขวัญข้าวที่ตกหล่นในขณะนวดข้าว พิธีสู่ขวัญข้าวจะทำในลานนวดข้าว หรือบางแห่งก็จะทำในสถานที่เดียวกันกับที่ทำพิธีแรกนา ในการทำพิธีจะจัดเตรียมพานบายศรี ๑ ชุด ไก่ต้ม ๑ คู่ เหล้า ๒ ไห ข้าวตอกดอกไม้ ๒ ชุด ข้าวเหนียว ๑ กระติบ หมาก พลุ เมี่ยง บุหรี่ ๑ ชุด โดยเจ้าของนาอาจเป็นผู้กล่าวคำสังเวद्यด้วยตนเอง หรือให้ผู้เชี่ยวชาญทางพิธีกรรม(ปุจารย์) ของหมู่บ้านมาทำพิธีให้^{๑๙}

พิธีสู่ขวัญควายหรือฮ้องขวัญควาย เป็นพิธีที่ทำกัน เมื่อเสร็จจากการปลูกข้าวแล้ว เป็นการเตือนใจให้ระลึกถึงบุญคุณของควายที่ได้ให้แรงงานไถนาให้คนสามารถปลูกข้าวได้ ซึ่งบางครั้งอาจมีการเขียนตี ดุคำ จึงต้องทำพิธีนี้เพื่อเป็นการขอขมาที่ได้ล่วงเกิน เป็นการสอนให้คนรู้จักความกตัญญู รู้คุณ มีเมตตากรุณา สำนึกในความผิดของตน ผู้ทำพิธีมักเป็นเจ้าของควายเอง หรือในกรณีที่ไม่มีสันทัดในการทำพิธีอาจให้ผู้อื่นทำแทนได้

การทำพิธีสู่ขวัญควายจะประกอบพิธีในบริเวณคอกควาย โดยจะต้องจัดเตรียมหญ้าอ่อนมากเพียงพอให้ควายกินตลอดช่วงทำพิธีประมาณ ๑ -๒ กล้วย (ตะกร้า) ดอกไม้ รูป เทียน ๓ กรวย (รูป ๔ ดอก เทียน ๔ แท่ง) ไก่ต้ม ๒ ตัว เหล้าขาว ๓๑ ขวด ข้าวเหนียว ๑ ปั้น กล้วยสุก ๑ ลูก หมาก ๑ คำ พลุ ๑ ใบ ด้ายสายสิญจน์ และน้ำส้มป่อย ผู้ประกอบพิธีจะนำเครื่องพิธีวางไว้ที่มุมใดมุมหนึ่งของคอกควาย แล้วใส่แอกเข้ากับควาย จากนั้นกล่าวคำเชิญขวัญ เมื่อกล่าวถึงท่อนที่ว่า “ปลดแอกแล้ว” ก็ให้ทำการปลดแอกออก แล้วนำกรวยดอกไม้ รูปเทียนมัดไว้ที่ขาควายข้างละ ๑ กรวย อีกกรวยผูกไว้ที่ด้านหลังของหัวควาย หลังจากกล่าวคำเชิญขวัญจบลง ก็จะมีการป้อนข้าว ป้อนน้ำให้แก่ควาย พร้อมกับนำน้ำส้มป่อยมาประพรมควายเป็นการขอขมา การประกอบพิธีนี้อาจมีรายละเอียดแตกต่างกันบ้างในแต่ละท้องถิ่น^{๒๐}

พิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ ขุนน้ำ คือแหล่งกำเนิดของลำน้ำแต่ละสาย อาจเป็นดงไม้ขนาดใหญ่ หนองน้ำ หรือท้องดอยใต้เขา ขุนน้ำมักเป็นแหล่งไม้ใหญ่นัก แต่เมื่อน้ำจากแต่ละขุนน้ำไหลไปสมทบกัน

^{๑๙} สารานุกรมภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย, พิธีสู่ขวัญข้าว. [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://app1.bedo.or.th/rice/CultureInfo.aspx?id=3>, [วันที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๕๗].

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, [วันที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๕๗].

ก็จะมีขนาดใหญ่ขึ้นกลายเป็นลำน้ำขนาดใหญ่ ผิขุน้ำ คือสิ่งที่สถิตอยู่ตามต้นน้ำ เพื่ออารักขต้นน้ำลำธาร เพื่อให้ช่วยบันดาลให้น้ำไหลออกจากตลิ่งตลอดเวลาไม่ขาดสายเพื่อให้การทำการเป็นไปด้วยดีตลอดฤดูกาล ในภาคเหนือก่อนเอาน้ำเข้านาจะมีการไหว้ผิน้ำ เรียกว่า พิธีเลี้ยงผิขุน้ำ ผีเหมือง ผีฝ่าย ผีห้วย เพื่อขออนุญาตใช้น้ำในการเกษตรกรรม เป็นการแสดงความกตัญญูต่อธรรมชาติ ที่เอื้ออำนวยความอุดมสมบูรณ์ให้มนุษย์ ให้มองเห็นความสำคัญของธรรมชาติที่มีต่อมนุษย์ พิธีเลี้ยงผิขุน้ำเป็นพิธีที่ชาวบ้านจะร่วมกันทำในชุมชน จึงแฝงไว้ด้วย กุศโลบายเพื่อให้เกิดความสามัคคี ให้รู้จักเสียสละเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม^{๒๑}

พิธีแหกนาหรือแรกนา เป็นพิธีกรรมที่ทำก่อนจะเริ่มไถนา ทำกันในแต่ละครอบครัว เพื่อบวงสรวงหรือบูชาเทพยดาที่คุ้มครองเกี่ยวกับการทำนา คือท้าวจตุโลกบาล และแม่โคสก(แม่โพสพ) แม่ธรณี เพื่อให้เกิดสิริมงคล ให้การไถนาเป็นไปด้วยดี ช่วยให้กล้าในนาพ้นจากแมลง หอย ปู ที่จะมาเบียดเบียน ตลอดจนผลผลิตงอกงามดี ในการจะประกอบพิธีแหกนา ต้องตรวจหาวันดีตามความเชื่อของชาวเหนือ แต่ทั่วไปที่ง่ายก็จะถือเอาวันอาทิตย์หรือวันพฤหัสบดี และต้องจัดเตรียมเครื่องพลีกรรมประกอบด้วยตั้งเช้าแรก (โตะ หรือตั้งสำหรับวางเครื่องสังเวย) ลำไม้ไผ่หรือไม้รวก ตัดแต่โคนเลาะกิ่งก้านออกให้หมด ตาเหลว (คือ เฉลว) ไม้ว่อง (คือไม้ไผ่จักเป็นตอกเส้นบาง สานเป็นห่วงวงกลม) รูปปลาสำหรับห้อย สานด้วยเส้นตอกไม้ไผ่ แทนท้าวทั้งสี่ (คือที่วางเครื่องสังเวยท้าวจตุโลกบาล) สวดดอก (คือกรวยใส่ดอกไม้รูปเทียน จำนวน ๕ อัน) ส้อหล่อ (คือที่ใส่เครื่องพลีกรรม ทำจากไม้ไผ่ปล้อง นำมาผ่าเป็นซีก แล้วเอาไม้ไผ่สานตามซีก เป็นรูปวงกลม ทำให้ปากขยายออกคล้ายกรวย จำนวน ๕ อัน นำมาปักไว้รอบ ตั้งเช้าแรก) ตะก (คือกระทงขนาดเล็กทำด้วยใบตอง สำหรับใส่เครื่องพลีกรรม สังเวยแม่ธรณี) หลังจากเตรียมเครื่องพลีกรรมพร้อมแล้ว พ่อนา(หัวหน้าครอบครัว) พร้อมภรรยาและบุตร นำเครื่องพลีกรรมไปยังที่นา นำเครื่องพลีกรรมวางบนแท่นท้าวทั้งสี่ ส่วนหนึ่งวางบนส้อหล่อเพื่อสังเวยแม่โพสพ และใส่ตะกไว้สังเวยแม่ธรณี จากนั้นจตุรูป เทียนบูชา ถ้าพ่อนามีความรู้ในการพลีกรรมก็จะทำพิธีเอง ถ้าไม่รู้ก็จะไปขอให้ปู่จารย์ (ผู้เชี่ยวชาญทางพิธีกรรมประจำหมู่บ้าน) มาช่วยทำพิธีให้ โดยจะกล่าวสังเวยท้าวทั้งสี่ก่อน แล้วจึงกล่าวคำสังเวยแม่โพสพและแม่ธรณีตามลำดับจนเสร็จพิธี จากนั้นก็เริ่มไถ การเริ่มไถนั้นนอกจากวันดี แล้วชาวนาจะคำนึงถึงพญานาคให้น้ำในวันปีใหม่สงกรานต์ด้วยว่า ปีนี้นาคหันหัวไปทางทิศใด(นาคอ้วยหัว) การแรกไถก็จะเริ่มจากทิศหัวนาไปยังทิศหางนา ไม่ย้อนทาง อันจะเป็นการทวนเกล็ดนาค (ไถเสาะเกล็ดนาค) และไม่ไถในทิศตามขวางของลำตัวนาค(ไถค้ำท้องนาค) เพราะถือว่าเป็นการต้านทานฤทธิ์พญานาคผู้ดูแล ส่งผลต่อความเป็นไปในการไถนา เช่น ไถหัก ควายตื่นกลัว คนไถได้รับอันตราย รวมไปถึงข้าวกล้าและผลผลิตในนาเสียหายได้^{๒๒}

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน.

พิธีบุญคุณลานหรือพิธีบุญเข้าลาน เป็นการทำบุญประจำเดือนยี่ จึงมีชื่อเรียกอีกชื่อว่า บุญเดือนยี่เป็นพิธีทำบุญสู่ขวัญข้าว เมื่อชาวนาอีสานทำการนวดข้าวเสร็จ จะนำมากองไว้จนสูง เรียกว่า “คุณลาน” ก่อนจะนำข้าวเข้าเก็บในยุ้งจะทำพิธี “บุญคุณลาน” เพื่อเป็นการเฉลิมฉลองในโอกาสนวดข้าวเสร็จเรียบร้อยแล้ว ด้วยการเชิญญาติพี่น้อง เพื่อนบ้านมาร่วมทำบุญ เตรียมอาหาร คาวหวานไว้ถวาย พระสงฆ์ เตรียมเครื่องเช่นบูชาแม่โคสก(แม่โพสพ) แม่ธรณี เตรียมด้ายสายสิญจน์ซึ่งรอบกองข้าว นิมนต์ พระสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ เมื่อพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์แล้วจึงถวายอาหาร จากนั้นนำข้าวปลาอาหารมาเลี้ยงญาติพี่น้อง เพื่อนบ้านที่มาร่วมทำบุญ เมื่อพระสงฆ์ฉันท์เสร็จจึงให้พร อนุโมทนา ประพรม น้ำมนต์ให้แก่ญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน ตลอดจนลานข้าว นา วัว ควาย เจ้าของนาเพื่อเป็นสิริมงคล บางแห่งจะนำหมอขวัญมาทำพิธีสู่ขวัญข้าว ขณะที่พระสงฆ์กำลังฉันท์ ก่อนพระสงฆ์ให้พร โดยหมอขวัญจะเริ่มพิธีสู่ขวัญข้าว ซึ่งเนื้อความคำสวดสู่ขวัญจะกล่าวขอโทษแม่โพสพที่ได้กระทำล่วงเกิน โดยใช้ควายเหยียบย้ำขอให้แม่โพสพมาอยู่เป็นขวัญกองข้าวในลานต่อไป^{๒๓}

พิธีบุญบั้งไฟหรือบุญเดือนหก เป็นพิธีการขอฝนที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของภาคอีสาน ชาวบ้านจะร่วมแรงร่วมใจกันทุกครัวเรือน เป็นทั้งงานบุญและงานสนุกสนานรื่นเริงควบคู่กันไป เป็นสัญญาณของการตกกล้าและเริ่มฤดูทำนาใหม่ โดยคนอีสานมีความเชื่อว่ามีเทพเจ้าแห่งฝน หรือพญาแถน ผู้ซึ่งช่วยบันดาลให้ฝนตก ขึ้นขอบการบูชาด้วยไฟ ชาวอีสานจึงหาวิธีในการทำให้พญาแถนโปรด ด้วยการส่งบั้งไฟขึ้นไปเพื่อบูชาเทพเจ้าองค์นี้ แล้วท่านจะบันดาลให้ฝนตกลงมาตามฤดูกาล ให้มีความอุดมสมบูรณ์เมื่อเริ่มต้นฤดูกาลทำนา ในภาษาอีสานนั้น บั้งคือกระบอกไม้ ดังนั้น “บั้งไฟ” ก็คือกระบอกไม้ที่บรรจุดินปืนดำให้แน่นเต็มกระบอก มีไม้ไผ่ท่อนยาวผูกเป็นหาง ตัวบั้งไฟประดับด้วยกระดาษหลากสีเป็นรูปต่างๆ ที่นิยมคือรูปพญานาค การจัดพิธีบุญบั้งไฟชาวบ้านจะตกลงกันว่าจัดงานในวันใด ส่วนใหญ่จะประมาณเดือนหก และจะบอกบุญไปยังหมู่บ้านใกล้เคียงเพื่อจัดหาบั้งไฟและแข่งขันประชันกันเมื่อถึงวันโฮม (ก่อนจะถึงวันแห่บั้งไฟ 1 วัน) ชาวบ้านจะจัดทำบุญเลี้ยงพระ ถ้าบ้านใดมีผู้จะอุปสมบทก็ทำพิธีบวชนาคในวันนี้ด้วย เมื่อได้เวลาทางวัดจะตีกลองเป็นสัญญาณให้นำบั้งไฟมารวมกันที่วัด มีการจัดขบวนแห่บั้งไฟ จัดเสลี่ยงหรือคานหามให้พระภิกษุผู้เป็นเจ้าอาวาสนำหน้าขบวน ตามด้วยขบวนพ่อนรำ (แข่งบั้งไฟ) ขบวนตลก แล้วตามด้วยบั้งไฟผุดต่างๆ แห่ไปตามละแวกบ้าน โดยการแข่งนั้นจะร้องเป็นกลอนร่ายยาว (กาพย์เห่) เล่าประวัติ หรือเป็นการให้พร หรือตลกขบขัน ในสมัยโบราณคำแข่งจะมีคำหยาบปนอยู่ด้วยโดยเฉพาะเรื่องอวัยวะเพศ เนื่องจากเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ นอกจากนี้ยังอาจพบเห็นมีรูปอวัยวะเพศ หรือหุ่นชาย หญิง ที่มีกลไกกระตุกด้วยเชือกแสดงท่าเพศสัมพันธ์เข้ามาในขบวนแห่ด้วย โดยจะไม่ถือกันเพราะเป็นประเพณีที่ปฏิบัติสืบต่อกันมานาน จากนั้นในวันรุ่งขึ้นตอนเช้ามีการทำบุญตักบาตร ถวายภัตตาหารพระภิกษุสงฆ์ เสร็จแล้วจะนำบั้งไฟแห่ไปยังสถานที่ที่กำหนด มัก

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน.

อยู่กลางทุ่งไกลจากชุมชน เพื่อจุดให้บั้งไฟพุ่งทะยานไปบนท้องฟ้า โดยพรรคพวกก็จะตีฆ้อง โห่ร้องเพื่อเอาใจช่วย ถ้าบั้งไฟของคณะใดขึ้นสูงก็เป็นผู้ชนะ ถ้าขึ้นสูงมากก็จะดีใจ พวกกันแบกช่างทำบั้งไฟไปส่งน้ำยินดี แต่หากบั้งไฟของคณะใดไม่ขึ้นหรือแตกเสียก่อน ช่างบั้งไฟ และผู้สนับสนุนก็就会被จับโยนลงโคลนเล่นกันอย่างสนุกสนาน เสร็จจากการจุดบั้งไฟทุกคนจะแยกย้ายกลับบ้านไปรอฟ้าฝนเพื่อทำนาต่อไป^{๒๔}

พิธีโยนครกโยนสากหรือ ดิงครกดิงสาก เป็นพิธีกรรมเพื่อเสี่ยงทายเกี่ยวกับฝนอีกพิธีกรรมหนึ่ง เป็นพิธีที่มีลักษณะง่ายๆ ไม่ซับซ้อนมีครกและสากตำข้าวเป็นอุปกรณ์สำคัญ โดยนำครกและสากผูกด้วยเชือกอย่างละเส้น แบ่งผู้ดิงหญิงและชายจำนวนเท่าๆกัน จับปลายเชือกคนละด้าน แต่งเครื่องคายขันห้า(ดอกไม้และเทียนอย่างละห้า จัดใส่พาน เรียกว่า ขันห้า) บูชาเทวดาเพื่อขอฝน แล้วตั้งจิตอธิษฐานตามความพอใจ เช่น อธิษฐานว่าถ้าฝนตกให้ฝ่ายหญิงแพ้ ถ้าฝนแล้งให้ฝ่ายชายแพ้ จากนั้นเริ่มการดิงครก ดิงสาก ชักเยื้องกันจนทราบผล ชาวอีสานมีความเชื่อว่าฝนฟ้าในปีนั้นจะเป็นตามที่ได้ตั้งจิตอธิษฐาน

ตาแฮกหรือผีตาแฮก เป็นผีประจำไร่นาผู้เป็นเจ้าของนา ตามความเชื่อของชาวอีสานนาทุกผืนจะมีผีตาแฮก อยู่ เมื่อชาวบ้านเข้าหักร้างนางพเพื่อทำที่นา ก็จะทำพิธีเชิญผีตาแฮกมาดูแลนาข้าวดูแลข้าวกล้า ไม่ให้เสียหาย ไม่ให้วัว ควายมากิน ไม่ให้เกิดแมลงต่างๆ ดังนั้นชาวอีสานจะตั้งศาลตาแฮกหรือตูปตาแฮก ให้ผีตาแฮกอยู่อาศัย และในทุกปีชาวอีสานจะทำพิธีเลี้ยงผีตาแฮก ก่อนการลงมือทำนา ซึ่งจะทำกันในเดือนหกและจะทำอีกครั้งหลังการเก็บเกี่ยว โดยในการทำพิธีเลี้ยงผีตาแฮก จะต้องจัดเตรียมข้าวสาก ๑ ปั้น ข้าวต้มมัดตัดเป็นชิ้นเล็กๆ คลุกมะพร้าวขูด ถือเป็นของควาวหวาน มีแจ่ว ปลาปิ้ง กบปิ้ง เขียดปิ้งแล้วแต่จะหาได้ เหล้า ๑ ขวด ขันหมากเบ็งใส่หมาก ๑ คำ ยาสูบ ๑ มวน น้ำ ๑ จอก ไก่ต้ม ๑ ตัว นำมาเลี้ยงผีตาแฮกแล้วอธิษฐานขอความคุ้มครองจากผีตาแฮกให้ข้าวในนาอุดมสมบูรณ์ดี

พิธีทำขวัญข้าวหรือพิธีทำขวัญแม่โพสพ เป็นการแสดงความกตัญญูต่อข้าว ซึ่งเป็นพืชที่เลี้ยงชีวิตคนไทย เพราะคนไทยมีความเชื่อว่าทั้งคนและสัตว์จะมีสิ่งหนึ่งเรียกว่า “ขวัญ” สิ่งอยู่ถ้าขวัญไม่อยู่ประจำสิ่งมีชีวิตต้องตาย ข้าวเป็นสิ่งมีชีวิตจึงมีขวัญจึงต้องบำรุงขวัญข้าวไว้ให้อยู่ประจำอย่าให้หนีไป เพราะจะทำให้ข้าวไม่งอกงามหรือตายได้อีก ทั้งมีความเชื่อว่าข้าวเป็นของศักดิ์สิทธิ์ มีแม่โพสพสถิตอยู่และเชื่อว่าหากแม่โพสพได้รับเครื่องสังเวยแล้วผลผลิตจะอุดมสมบูรณ์ ดังนั้นจึงจัดพิธีกรรมเพื่อเอาใจแม่โพสพตั้งแต่เริ่มปลูกจนได้ข้าวใส่ในยุ้งฉางการทำขวัญข้าวแต่โบราณนิยมทำ ๔ ครั้ง คือ ตอนลงมือไถและหว่านข้าวลงนาครั้งแรก ตอนข้าวเริ่มตั้งท้อง ตอนเก็บเกี่ยวหรือขนข้าวขึ้นลาน และตอนขนข้าวเข้ายุ้งฉางแล้วในปัจจุบันนิยมทำขวัญข้าว ๒ ช่วง คือ ช่วงที่ข้าวตั้งท้องและเมื่อถึงเวลาเก็บเกี่ยว ช่วงแรกเมื่อข้าวตั้งท้องชาวนาจะนำตาเหลวไปปักไว้ที่หัวนาและขอบูชาพระแม่โพสพโดยจะจัดเตรียมเครื่องเช่น ประกอบด้วยของรสเปรี้ยว(เนื่องจากเชื่อว่าแม่โพสพก็เป็นสิ่งมีชีวิตเช่นเดียวกัน เมื่อตั้งท้องจึงต้องการทานอาหารเหมือนกับคนท้อง) อ้อย น้ำมะพร้าว นอกเหนือจากหมากพลู ธงกระดาษสี ผ้าแดง ผ้าขาว ใส่

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน.

ลงในชะลอมเล็กๆแล้วผูกเครื่องเช่นเข้ากับต้นข้าวด้วยด้ายสีแดงและขาว จากนั้นพรมน้ำหอมแบ่งร่ำที่ต้นข้าว แล้วจุดธูปปักลงบนที่นา พร้อมกับการกล่าวคำขอขมา ขอพรต่างๆ เช่นให้ผลผลิตสูง เป็นต้น เมื่อถึงช่วงข้าวพร้อมเก็บเกี่ยวก็จะทำขวัญข้าวด้วยการนำ หมากพลูจิบ ๑ คำ บุหรี่มวน ๑ มวน เพื่อไปเชิญพระแม่โพสพโดยผู้หญิงจะเกี่ยวข้าว ๑ กำ นำไปบูชาเป็นข้าวแม่โพสพในยุ้งฉาง พร้อมด้วยผ้าแดงผ้าขาวขนาด ๑ คืบ อย่างละ ๑ ผืนใส่ไว้ในกระบุงและเมื่อนำข้าวขึ้นยุ้งแล้วชาวนาจะไม่เปิดยุ้งเอาข้าวออกมาบ่อยครั้ง ในบางแห่งเช่นจังหวัดราชบุรีเมื่อจะเปิดยุ้งจะต้องจุดธูปเทียนบูชาบอกกล่าวแม่โพสพก่อน

พิธีบุญกลางบ้าน เป็นพิธีกรรมทางพุทธศาสนา จัดขึ้นในราวปลายเดือน ๕ จนถึงเดือน ๗ (เมษายน ถึง มิถุนายน) ก่อนลงมือปรับดินเพื่อทำนา ชาวนาในท้องถิ่นต่างๆ จะจัดงานทำบุญกลางบ้าน โดยชาวบ้านจะร่วมกันจัดอาหารคาวหวานถวายพระสงฆ์บริเวณกลางหมู่บ้าน โดยชาวบ้านมีความเชื่อว่าเป็นการอุทิศส่วนกุศลให้แก่พระภูมิเจ้าที่ ช่วยให้การทำมาหากินได้ผลดี มีความอุดมสมบูรณ์^{๒๕}

พิธีปิดยุ้ง เป็นการขอให้แม่โพสพบันดาลให้ข้าวมีมากมาย กินไม่รู้จุกหมด พิธีนี้จะทำเมื่อนวดข้าวเสร็จเรียบร้อยแล้ว และนำข้าวเก็บเข้ายุ้งฉางแล้ว โดยจะเหลือข้าวไว้ที่ลานนวดข้าว ๑ ชันเพื่อทำพิธีในการทำพิธีจะทำในวันศุกร์ มีเครื่องสังเวยเป็นขนมต้มขาว ข้าวปากหม้อและไข่ โดยจะเลือกชายหรือหญิงที่เกิดปีมะโรงตามความเชื่อโบราณที่ว่า ปีมะโรงเป็นนักษัตรที่ไม่ทำอันตรายแก่พืชัญญาหาร เป็นผู้ที่ทำพิธีที่ลานนวดข้าว โดยเอาทัพพีตักข้าวเปลือกที่เหลือในลานข้าวใส่ในขัน ตักไปปลางพูดไปว่า “ขอให้แม่โพสพช่วยบันดาลให้มีข้าวมากมาย ตักตวงเท่าไรไม่หมด” เมื่อได้ข้าวเต็มขันแล้ว นำขันข้าวไปเทใส่ลงในยุ้งที่เก็บข้าวเป็นข้าวเชื้อของแม่โพสพ เมื่อเซ่นสังเวยเสร็จก็เป็นอันเสร็จพิธีปิดยุ้ง^{๒๖}

ส่วนพิธีเปิดยุ้ง จะเกี่ยวกับการขายข้าวออกจากยุ้ง ห้ามทำในวันศุกร์ พิธีเปิดยุ้งทำโดยเอาขันตักบาตรตักข้าวเปลือกไว้ ๑ ชันแล้วเอ่ยคำบอกแม่โพสพว่า “อย่าตระหนกตกใจขอเชิญมิ้งขวัญอยู่กับเหย้าเฝ้ากับนา ตักตวงข้าวให้ได้ร้อยเกวียน พันเกวียน” กล่าวเสร็จแล้วก็ตักข้าวขายต่อไปได้ ส่วนข้าวที่ตักไว้ขันหนึ่งนั้น นำไปสื้ซ้อมเป็นข้าวสาร แล้วหุงใส่บาตรถวายพระให้หมด ในบางท้องถิ่นเช่นจังหวัดราชบุรีถือเคล็ดว่าเมื่อนำข้าวขึ้นยุ้งแล้วจะไม่เปิดยุ้งเอาข้าวออกมาบ่อยๆ จะเปิดเมื่อจำเป็นต้องใช้ข้าวจำนวนมาก หรือเมื่อจะขายข้าวเท่านั้น เพราะเกรงว่าแม่โพสพจะโกรธและหนีไป ดังนั้นก่อนการนำข้าวขึ้นยุ้งจะต้องแบ่งข้าวไว้กินให้พอต่อความต้องการจะได้ไม่ต้องเปิดยุ้งโดยไม่จำเป็น^{๒๗}

พิธีแห่นางแมว เป็นพิธีกรรมอย่างหนึ่งของคนไทยที่ประกอบอาชีพทางการเกษตร โดยเฉพาะในภาคกลาง เพื่อขอให้ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล โดยทั่วไปชาวนาจะคาดหวังว่าเมื่อเข้าเดือนหก เป็นต้นฤดูฝน ย่อมต้องมีฝนตกลงมาให้ดินชุ่มชื้น อ่อนชุ่ย พอที่จะทำการไถคราดเบิกหน้าดิน เป็น

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน.

การเตรียมพร้อมสำหรับการหว่านข้าว แต่หากปีใดฝนยังไม่มีเค้าจะตกตามฤดูกาล จึงต้องพึ่งพาล้างเหนือธรรมชาติด้วยความเชื่อว่า แมวเป็นสัตว์เกลียดฝน ถ้าฝนตกลงมาเมื่อใดแมวจะร้องทันที ดังนั้นชาวนาจิงถือเคล็ดว่า จะต้องร่วมมือกันสานน้ำทำให้แมวร้องมากที่สุด เพื่อขอให้ฝนตกลงมา พิธีแห่นางแมว ทำขึ้นง่ายๆ ไม่ต้องอาศัยฤกษ์ยาม ถือเอาความพร้อมของคนในชุมชนเป็นหลัก อาจทำกันตอนเช้า หรือตอนเย็นก็ได้ แต่ส่วนใหญ่นิยมตอนเย็น โดยชาวบ้านจะนำแมวตัวเมียตัวหนึ่งหรือหลายตัวมาใส่ชะลอม ลอบ ข้อง แข่ง หรือตะกร้า อย่างใดอย่างหนึ่ง ก่อนจะปิดฝาเพื่อขังแมวอย่างแน่นหนา ผู้อาวุโสที่สุดจะเป็นผู้เริ่มพิธีโดยพูดกับแมวว่า “นางแมวเอ๋ย... ขอฟ้า ขอฝน ให้ตกลงมาด้วยนะ” จากนั้นจะพากันร้องรำทำเพลง แห่แห่นไปทั่วหมู่บ้าน บทเพลงสำหรับร้องแห่นางแมวจะมีความคล้ายคลึงกัน อาจมีรายละเอียดแตกต่างกันไปบ้างตามแต่ละท้องถิ่น การแห่นางแมวมักมีหัวขบวนคนหนึ่งถือพานหรือขันขนาดย่อมๆ ใส่ดอกไม้ ธูปเทียน เดินนำหน้าขบวน ส่วนคนที่มาร่วมขบวนมักจะหา ฉิ่ง ฉาบ กรับ โหม่ง ตามแต่จะหาได้ ตีติดมือมาด้วยขบวนแห่นางแมวนี้นี้ จะแห่ไปตามละแวกบ้าน(มักเริ่มจากบ้านผู้ใหญ่ ในชุมชนก่อน) เมื่อไปถึงบ้านใดก็จะหยุดชั่วคราว เจ้าน้ำหรือคนในบ้านก็จะรู้ธรรมเนียม จะนำน้ำมาสาธิตตะกร้าที่ใส่แมวให้เปียกมากที่สุด แล้วอาจนำของกินตามที่มีอยู่มาเลี้ยงผู้ที่ร่วมมาในขบวนแห่ จากนั้นขบวนก็จะเคลื่อนไปยังบ้านอื่นจนทั่วทุกบ้านในละแวกนั้น สิ้นสุดด้วยการเวียนกลับไปที่ตั้งต้นขบวนแห่ เลี้ยงข้าวปลาอาหารกันจนอิ่ม เสร็จแล้วแยกย้ายกลับบ้านของตนเอง โดยมีความเชื่อกันว่าเมื่อจัดขบวนแห่ขึ้นแล้ว ฝนอาจตกลงมาทันที หรือตกหลังจากทำพิธีเสร็จ หรือภายใน ๓ วัน ๗ วัน เมื่อเกิน ๗ วัน แล้วฝนยังไม่ตก ก็จะต้องจัดขบวนแห่ขึ้นเป็นครั้งที่ ๒ และถ้าหากฝนยังไม่ตกอีกใน ๗ วัน ๑๕ วัน จะต้องระดมคนทั่วทั้งหมู่บ้าน เข้าขบวนแห่ครั้งสุดท้าย จัดขบวนแห่ยิ่งใหญ่กว่าทุกครั้ง แต่ถ้าหากทำครั้งที่ ๓ แล้วฝนยังไม่ตกอีก พยากรณ์ได้ว่าปีนั้นฝนจะแล้งต้นข้าวไม่ออกงาม^{๒๘}

พิธีกตขวัญข้าว คือการทำขวัญข้าวของชาวนาภาคใต้ ทำเมื่อข้าวเริ่มตั้งท้องเป็นการอันเชิญขวัญแม่โพสพ โดยจะจัดเตรียมเครื่องสังเวยที่มีแต่ขนมเช่น ขนมต้มแดงต้มขาว ขนมถั่ว ขนมงา และมีแป้งหอม น้ำมันหอมในการทำพิธีจะเลือกในนาข้าวคิดว่าตรงบริเวณใดที่ตั้งท้องงามมากก็จะตั้งขนมเพื่อสังเวยตรงบริเวณนั้นแล้วจุดธูปเทียนกล่าวคำอันเชิญแม่โพสพเสร็จแล้วนำเอาแป้งหอม น้ำมันหอมทาตามใบข้าว คล้ายการเจิม ๓ - ๗ กอแล้วนำขนมกลับ ส่วนแป้งหอม น้ำมันหอมจะนำไปเก็บไว้ในยุ้ง^{๒๙}

พิธีทำขวัญคอก เป็นพิธีที่ชาวนาภาคใต้จะทำก่อนลงมือไถนาเนื่องจากตอนสิ้นฤดูทำนาในแต่ละปีชาวนาจะปล่อยควายออกไปอยู่ตามทุ่งครั้นเมื่อถึงฤดูทำนาจะเริ่มทำพิธี เรียกว่า “ทำขวัญคอก”

^{๒๘} ศูนย์ข้อมูลทางวัฒนธรรม, พิธีแห่นางแมว, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: http://www.m-culture.in.th/moc_new/album/47089 [วันที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๕๗].

^{๒๙} ศูนย์ข้อมูลทางวัฒนธรรม, พิธีกตขวัญข้าว, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.prapayneethai.com/> [วันที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๕๗].

เพื่อนำควายที่ปล่อยให้ออกไปหากินตามทุ่ง ให้กลับเข้าคอก เครื่องทำขวัญคอกประกอบด้วย ขนมต้มแดง ขนมต้มขาว อาหารคาวหวาน ไก่ ๑ ตัว เหล้า ๑ ขวดเมื่อทำพิธีให้อภัยซื้อพระภูมิเจ้าที่ที่คอกว่า “ธรรมณร” และ “นางคورا” ซึ่งเป็นผู้ให้กำเนิดควาย เสร็จแล้วให้นำควายเข้าคอกได้พิธีทำขวัญคอกมักนิยมทำในวันอังคาร และวันพุธและจะมีการประเดิมให้ควายไปเริ่มไถนาในวันนั้นด้วย^{๓๐}

พิธีรวข้าวหรือพิธีผูกข้าว เป็นการทำขวัญข้าวของชาวนาภาคใต้เมื่อข้าวในนาเริ่มสุกพอที่จะทำการเก็บเกี่ยวได้แล้ว โดยจะจัดเตรียมเครื่องของขลังทำขวัญในพิธีรวข้าวคือหัว ๑ กิ่ง ใบร่มข้าว ๑ ใบ หวายน้ำ ๑ ทาง หวายขม ๑ ทาง น้ำข้าว ๑ ต้นคล้า ๑ ต้น ใบฝักข้าว ๑ ใบ ชะพุดพระ ๑ ต้น มังเล ๑ ต้น และว่านยายเภาแล้วรวต้นข้าวประมาณ ๕-๗ กอ มาผูกด้วยด้ายแดง ด้ายขาว ให้ติดกับหลัก จากนั้นทำพิธีตั้งเครื่องพลีกรรมบนหลักประกอบด้วย ขนมต้มแดง ขนมต้มขาว ข้าวปากหม้อข้าวเหนียว ๑ ช้อน ข้าวเจ้า ๑ ช้อน ไข่ไก่ ๑ ฟอง ปลาสลิด ปลาสลาด ปลาหมอบ ปลากระดี่ ปลาโอ เทียน ๑ เล่ม รูป ๓ ดอก หมาย ๑ คำ ดอกไม้ ๓ ดอก ใส่ในขามเบญจรงค์เมื่อเสร็จพิธีกรรมจึงเริ่มเก็บเกี่ยวได้โดยชาวนาจะใช้แกระเกี่ยวข้าวเป็นรวงเพราะถือคติว่าถ้าใช้เคียวเกี่ยวแล้ว แม่วิเศษจะหนีไป^{๓๑}

พิธีลาซัง เป็นประเพณีประจำปีของจังหวัดในแถบชายแดนภาคใต้ เพื่อเป็นการแก้บนหรือเช่นสังเวทสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เคยบนบานมาก่อน และขอบบนบานให้ปัดปัดไปได้ข้าวอุดมสมบูรณ์ อาจมีการเรียกชื่อต่างกันไปเช่น ชาว อ.สายบุรี จ.ปัตตานี เรียกว่า “ลาซัง” ชาวไทยพุทธ อ.ตากใบ จ.นราธิวาส เรียกว่า “ลัมซัง” หรือ กินขนมจีน หรือ กินพองข้าว หรือ กินท้องข้าว” ชาวไทยมุสลิมเรียกว่า “ปุยอ่มือแน” พิธีลาซังจะทำในเดือน ๖ หลังฤดูเก็บเกี่ยว แต่จะเป็นวันใดแล้วแต่ชาวบ้านจะตกลงกัน ในการทำพิธีจะเริ่มด้วยการให้หมอไสยศาสตร์ เอาซังข้าวที่ชาวบ้านตัดหรือถอนมาจากนาที่เก็บเกี่ยวเป็นแปลงสุดท้ายบ้านละ ๒-๓ ซัง มารวมกัน แล้วแบ่งซังออกเป็น ๒ ส่วน ส่วนหนึ่งทำเป็นหุ่นผู้ชาย และอีกส่วนทำเป็นหุ่นผู้หญิง ให้มีหัว คอ ลำตัว แขน ขา ตรงส่วนคอทำเป็นช่องกลวงไว้ใส่อาหาร เรียกหุ่นนี้ว่า “ซุมพุก” หุ่นผู้ชายจะแต่งตัวหรือไม่ก็ได้ ส่วนหุ่นผู้หญิงต้องมีการแต่งกายโดยนุ่งผ้าถุง และสวมเสื้อให้ด้วย ทำผมในลักษณะเกล้ามวย ทัดดอกไม้ในส่วนที่สมมุติเป็นหู เมื่อทำ “ซุมพุก” เสร็จเรียบร้อยแล้ว ผู้ร่วมพิธีจะช่วยกันจัดตั้งศาลเพียงตาขึ้น พร้อมตั้งเครื่องเซ่นที่เตรียมมาที่ศาลเพียงตา โดยวางดอกมะพร้าวและมะพร้าวอ่อน ๑ ผล น้ำ และภาชนะที่จะใส่สิ่งของอื่น ที่ใช้เช่นสรวงเจ้าที่นา และแม่วิเศษประกอบด้วย ข้าวเจ้า ข้าวเหนียว แกงเป็ดแกงไก่ (อาจใช้ ไข่เป็ด หรือ ไข่ไก่ แทนได้) ปลาหมี่หัวมีหางอย่างละพอประมาณ จัดตั้งศาลเพียงตาเสร็จเรียบร้อยแล้ว ปูเสื่อ จัดเชียนหมาก หมอนสำหรับหนุน รูปเทียนและสำรับกับข้าว ตั้งบนเสื่อ จากนั้นนำซุมพุกจัดท่านั่งคู่กันบนเสื่อ หุ่นผู้หญิงนั่งด้านซ้าย หุ่นผู้ชายนั่งด้านขวา เพื่อทำพิธีแต่งงาน และทำขวัญให้กับซุมพุก ในช่วงนี้ผู้ร่วมพิธีทั้งหมดจะนั่งล้อมซุมพุก แล้ว

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน.

จตุรปูเทียมนุชาพระ จากนั้นประกาศอันเชิญเจ้าที่ เจ้านา ให้มารับเครื่องเซ่น แล้วโรยข้าวสารและดอกไม้ให้ชุมพุก ในช่วงนี้ผู้ร่วมพิธีจะเดินเทียน โบกควันให้ชุมพุก ไปรอบๆ จนครบ ๓ รอบ แล้วช่วยกันป้อนข้าว และน้ำให้ชุมพุก โดยใส่ลงไปในทางช่องที่คอชุมพุก เสร็จแล้วนำอาหารที่เหลือใส่ภาชนะวางบนศาลเพียงตา แล้วกลับมานั่งรอบชุมพุก ประกาศถึงเจ้าที่นา และแม่โพสพ ขอให้การทำนาปีต่อไปจงได้ผลดี ต้นข้าวงอกงาม ผลผลิตสูง อย่าให้ข้าวในนาลึบ เป็นอันเสร็จพิธีแต่งงานให้ชุมพุก เมื่อเสร็จพิธีแต่งงานให้ชุมพุกแล้ว ผู้ร่วมพิธีจะช่วยกันอาบน้ำ ทาแป้ง ประพรมน้ำหอมอบรำ ให้ชุมพุก จากนั้นช่วยกันหามชุมพุกไปริมป่าไผ่ๆ ท้องนาที่ทาพิธี (มักอยู่ใกล้วัด) ช่วยกันตัดเชือกที่มัดตัวชุมพุก ให้ขาดเพื่อทำลายชุมพุก แล้วโยนขี้จากตัวชุมพุกขึ้นสู่ท้องฟ้าเป็นอันเสร็จพิธี^{๓๒}

เทศกาลสารท หรือประเพณีทำบุญเดือนสิบ อาจมีการเรียกชื่อต่างกันเช่นทางภาคใต้เรียกประเพณีเปรต ทางภาคอีสานเรียก ทำบุญข้าวสารท เทศกาลสารทกำหนดในวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ตามปฏิทินจันทรคติ เรียกวันนี้ว่า “วันสารทหรือสารทไทย” เหตุที่ต้องเรียกสารทไทยเพื่อจะได้ไม่ใช้สับสนกับวันสารทของศาสนาอื่น วันสารทไทยถือเป็นการทำบุญหลังจากที่วันเวลา ล่วงเลยมาครึ่งปีเต็ม เข้าใจว่าเป็นพิธีกรรมของพราหมณ์ในอินเดียที่จะนำอาหารอย่างดีไปเลี้ยงกันในหมู่พราหมณ์บ้างก็ว่าเป็นการนำเอาเมล็ดข้าวที่กำลังออกรวงมาทำเป็นอาหารที่เรียกว่าข้าวมธุปายาสและข้าวยาคุบ้างก็ว่าเป็นการนำอาหารอย่างดีเพื่อเซ่นวิญญาณบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้วต่อมาเมื่อพุทธศาสนาเริ่มแพร่หลายก็มีการนำเอาความคิด ความเชื่อและพิธีกรรมบางอย่างของพราหมณ์มาใช้ด้วย เทศกาลสารทของไทยมีจุดประสงค์เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติมิตรที่ล่วงลับไปแล้วเป็นการทำบุญเพื่อให้เกิดสิริมงคลแก่ตนเองที่ได้ผ่านพ้นเวลามาครึ่งปี

ในภาคกลางมีประเพณีกวนกระยาสารทเอาไปทำบุญถวายพระคู่กับกล้วยไข่ในภาคอีสานมีประเพณีบุญข้าวสารท โดยจะทำขนมกระยาสารทเพื่อทำบุญในภาคใต้มีความเชื่อว่าญาติพี่น้องที่ล่วงลับไปแล้วที่ยังมีบาปตกนรกอยู่ เรียกว่า “เปรต” จะได้รับการปล่อยตัวจากพญายมให้ขึ้นมาพบลูกหลานในวันแรม ๑๔ ค่ำเดือน ๑๐ และกลับไปเมืองนรกดังเดิมวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ เพื่อเป็นการต้อนรับเปรตเหล่านั้นจึงมีประเพณีทำขนมคาวหวานโดยนิยมทำขนมข้าวต้มห่อด้วยใบกะพ้อ และขนมตามความเชื่อต่างๆ เช่น ขนมลาทำจากแป้งข้าวเจ้า น้ำตาลทราย น้ำผึ้ง ผสมจนได้ที่ใส่กะลาเจาะรูให้แป้งไหลโรยเป็นแป้งเล้กบาง ลงในกระทะเชื่อกันว่าคนที่ตายแล้วหรือเปรต ปากจะเล้กเท่ารูเข็ม จะได้กินได้ง่ายบางท้องถิ่นทำสำหรับเปรตใช้แทนเครื่องนุ่งห่มขนมเจาะรูหรือขนมเจาะหูทำจากข้าวเจ้าให้เปรตใช้แทนเบี่ยง

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน.

ขนมพองทำจากข้าวเหนียวเชื่อว่าสำหรับให้เปรตใช้เป็นแพข้ามห้วงมหรณพ ขนมงหรือขนมไข่ปลา ทำจากแป้งข้าวเหนียวใช้แทนเครื่องประดับ^{๓๓}

เทศกาลออกพรรษา ตามเกณฑ์ของพระตกในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ หรือวันเพ็ญเดือน ๑๑ ของปีตามจันทรคติ มีมาแต่ครั้งพุทธกาล คือวันครบ ๓ เดือนที่พระจำพรรษามา ในพิธีทางสงฆ์นั้น จะเป็นวันที่พระพุทธรูปเจ้าทรงมีพุทธานุญาตให้ภิกษุสงฆ์ที่จำพรรษาศรบาไตรมาสสามารถจาริกไปในที่ต่างๆ ได้ เพราะในระหว่างนี้เป็นช่วงที่จะหมดฤดูฝนแล้วการเดินทางย่อมทำได้สะดวก ข้าวในนาที่แก่ออกรวง จะเก็บเกี่ยวไม่เป็นอุปสรรคในการจาริก และอีกนัยหนึ่งที่เป็นหัวใจของการออกพรรษาคือพระภิกษุเมื่ออยู่ด้วยกันในที่แห่งเดียวเป็นเวลานาน โอกาสที่จะกระทบกระทั่งกันไม่พองใจกัน ย่อมมีเป็นธรรมดา พระองค์จึงถือเอาวันออกพรรษาเป็นมหาปวารณาเพื่อให้พระสงฆ์ได้ปวารณาตนเอง ความหมายคือการอนุญาติหรือยอมให้หมู่สงฆ์สามารถบอกกล่าวตักเตือนถึงข้อผิดพลาดที่ล่วงเกินระหว่างที่จำพรรษาอยู่ด้วยกัน ในวันออกพรรษานี้ชาวพุทธ หรือฆราวาสจะไปทำบุญที่วัดในตอนเช้าตักเทียนจะนำดอกไม้ธูปเทียนไปบูชาพระ และถวายผ้าบังสุกุลโดยการทำบุญในวันออกพรรษานี้จะถือเป็นการทำบุญที่ได้กุศลมากเพราะเชื่อกันว่าเป็นการได้ทำบุญกับพระผ่านการจำพรรษา มีความเพียรปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ยึดมั่นในธรรม ถือเป็นเนื่อนาบุญในวันนี้จะมีการตักบาตรด้วยข้าวต้มผัดหรือข้าวต้มลูกโยนที่เรียกว่า “ตักบาตรเทโว” ในบางวัดของทางภาคอีสานจะมีการ กวนข้าวทิพย์ ถวายพระโดยจะใช้เด็กหญิงพรหมจารี นุ่งขาวห่มขาวเป็นผู้กวนข้าวทิพย์นี้

สาเหตุที่ต้องทำบุญด้วยข้าวต้มลูกโยนในการตักบาตรเทโวนั้นมีตำนานเล่าไว้ว่าคราหนึ่งพระพุทธรูปเจ้าทรงมีความต้องการไปโปรดพระมารดาที่สวรรคตไปแล้วอยู่ที่เมืองสวรรค์และได้ทรงจำพรรษาอยู่ที่นั่นจนครบไตรมาส พอออกพรรษาจึงได้เสด็จกลับเมืองมนุษย์ขณะเสด็จกลับจะมีพุทธศาสนิกชน ไปคอยต้อนรับและคอยใส่บาตรมากมาย ด้วยมีทั้งภิกษุและประชาชนมาก ผู้ที่ไม่สามารถเข้าใกล้แต่มีความต้องการใส่บาตรจึงใช้การโยนข้าวผลไม้ใส่บาตรพระพุทธรูปเจ้าและสาวกเป็นเหตุให้เกิดบุญประเพณีการตักบาตรเทโวและโยนเครื่องไทยทานตามมา

ประเพณีกวนข้าวมธุปายาส ข้าวมธุปายาสเป็นอาหารหวานอย่างหนึ่ง บางครั้งเรียกว่า ข้าวกระยาทิพย์ หรือ ข้าวทิพย์ หรือ ข้าวมธุปายาสยาคุ หรือ ข้าวยาคุ ประเพณีการกวนข้าวมธุปายาสนี้มีขึ้นแต่โบราณตามความเชื่อในพุทธประวัติที่ นางสุชาดา หุงข้าวด้วยน้ำนมโคล้วนเรียกว่า “มธุปายาส” ตักใส่ถาดทองคำจะนำไปบวงสรวงเทวดา ครั้นได้พบสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ สำคัญว่าเป็นเทวดาจึงน้อมถวายมธุปายาสทั้งถาด หลังจากพระพุทธองค์เสวยมธุปายาสนี้แล้ว ก็ทรงบรรลुพระสัมมาสัมโพธิญาณในคืนนั้นเอง จึงเชื่อกันว่าข้าวมธุปายาสเป็นอาหารวิเศษ ผู้มีวาสนาได้รับประทาน จะ

^{๓๓} ศุณย์ ข้อมูล ทางวัฒนธรรม ,ประเพณีสารทเดือนสิบ ,[ออนไลน์] . แหล่งที่มา : <http://www.prapayneethai.com/> [วันที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๕๗].

พ้นจากโรคภัย ร่างกายแข็งแรง มีสติปัญญาดี เป็นสิริมงคลต่อชีวิต การกวนข้าวมธุปายาสในประเทศไทย มีหลักฐานตั้งแต่สมัยสุโขทัย สมัยกรุงศรีอยุธยา สืบเนื่องมาจนสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แม้ในราชสำนักก็นิยมทำเพื่อถวายพระในงานพระราชพิธีต่างๆ เช่นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้มีการถวายข้าวยาคุในพระราชพิธีเดือนสิบ ในปัจจุบันแม้ว่าพระราชพิธีกวนข้าวมธุปายาสจะหายกลืนไปแล้ว แต่ในหมู่ประชาชนยังคงมีการกวนข้าวมธุปายาสอยู่ โดยทำเป็นประเพณีที่ชาวบ้านจะร่วมแรงร่วมใจกัน เป็นการสร้างความสามัคคีในชุมชน มักนิยมทำพร้อมกับพิธีพุทธาภิเษก เช่นชาวภาคกลาง ทำถวายพระในฤดูก่อนเดือนสิบสอง ชาวภาคใต้สมัยก่อนทำกันในเดือนหก บ้าง เดือนสิบบ้าง โดยถือเอาวันที่ข้าวเริ่มผลิรวงเป็นน้ำนม ปัจจุบันนิยมทำกันในเดือนสามต่อเนื่องกับวันมาฆบูชา ชาวล้านนา กวนขึ้นเพื่อถวายเป็นพุทธบูชาในเดือนยี่เพง (วันเพ็ญเดือนสิบสอง) เดือนสี่เพง (วันเพ็ญเดือนหก) เดือนแปดเพง (วันเพ็ญเดือนวิสาขะ)

การกวนข้าวมธุปายาสจะใช้ข้าวที่เก็บจากรวงอ่อน กำลังตั้งท้อง หรือเรียกว่า พอตั้งน้ำนม ผ่านแล้วตำให้ละเอียด คั้นเอาแต่น้ำนม พร้อมด้วยเครื่องปรุงอื่นตามสภาพท้องถิ่น และฤดูกาลแตกต่างกันไปอาจประกอบด้วย มะพร้าว มันสำปะหลัง ฝรั่ง พักทอง กล้วย แปะข้าวเหนียว น้ำตาลทราย นม น้ำอ้อย มะละกอ ขนุน ทูเรียน กะทิ กระวาน กานพลู พริกไทย ฯลฯ โดยนำน้ำนมข้าว และเครื่องปรุงผสมลงไป แล้วคลุกให้เข้ากัน นำไปกวนในกระทะจนได้ความเหนียวตามต้องการ ตัดแบ่งส่วนหนึ่งถวายพระที่วัด ส่วนที่เหลือนำไปแจกจ่ายผู้มาร่วมพิธี และญาติมิตร ในการกวนข้าวมธุปายาสบางแห่งจะมีหมอไสยศาสตร์มาร่ายเวทมนต์คาถา มีพระสงฆ์ ๙ รูป สวดชัยมงคลคาถา ๓ จบ และผู้ที่กวนข้าวมธุปายาสจะต้องเป็นผู้ซึ่งไม่เคยเสียความบริสุทธิ์มาก่อน บางแห่งจะใช้ ผู้กวน ๔ คน เป็นชาย ๒ คน หญิง ๒ คน บางแห่งใช้เฉพาะหญิงพรหมจารี โดยมีหญิงสูงวัยหมดประจำเดือนผู้ถือศีล ๕ หรือ ศีล ๘ เป็นผู้ช่วย^{๓๔}

ประเพณีกุ่มข้าวใหญ่หรือบุญกุ่มข้าวใหญ่ เป็นงานบุญในเดือนยี่ โดยชาวนาทุกครัวเรือนจะนำข้าวเปลือกมากองรวมกันเป็นกุ่ม(กองใหญ่ๆ) โดยทั่วไปจะนำมามากอง ๑ หาบ หรือหากบางบ้านผลผลิตดีก็มักจะนำมามากองวัดเป็นจำนวนมาก โดยในการประกอบพิธีอาจนำมากองรวมกันที่ศาลากลางหมู่บ้านหรือลานวัด จากนั้นประดับด้วยธงทิวสวยงามบางครั้งจึงเรียกว่า บุญประทายเป็นเปลือก หรือบุญพระทรายข้าวเปลือก ในตอนค่ำมีการนิมนต์พระสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ จากนั้นอาจมีการฉลองมหรสพ หรือฟ้อนรำกันอย่างสนุกสนาน รุ่งเช้าจะมีการทำพิธีสงฆ์ ถวายภัตตาหารพระ แล้วถวายข้าวเปลือกให้เป็นสมบัติของวัด การทำบุญกุ่มข้าวใหญ่นี้ชาวบ้านถือกันว่าได้กุศลมาก จึงนิยมทำกันในวงกว้าง ทุกปี เกือบทุกหมู่บ้าน ทางภาคใต้ในจังหวัดนครศรีธรรมราช ตรัง พัทลุง และสงขลา ก็มีประเพณีชื่อ กองข้าวเลียง คล้ายกันกับประเพณีกุ่มข้าวใหญ่นี้ด้วยเช่นกัน

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน.

ประเพณีบุญข้าวจี ข้าวจี คือข้าวเหนียวที่นึ่งสุกแล้ว นำมาปั้นขนาดประมาณกำมือ บางครั้งจะมีการใส่ไส้น้ำอ้อย(น้ำตาลแดง) หรือทาเกลือให้ทั่วก่อน นำไปปิ้งไฟให้สุกด้วยวิธีวางบนถ่านไฟ (การจี) จนสุกเหลือง ทาด้วยไข่จนทั่ว แล้วปิ้งไฟต่อให้สุกทั่ว มีกลิ่นหอม “บุญข้าวจี” เป็นงานบุญ ประเพณีของชาวอีสาน ทำกันในเดือนสาม หรือเรียกว่า บุญเดือนสาม เมื่อถึงวันทำบุญข้าว บ้านจะทำการจีข้าวกันตั้งแต่เช้ามีตจากบ้านของตน บางแห่งอาจนำข้าว และฟืนไปรวมกันที่วัด แล้วทำการจีข้าวร่วมกัน เป็นการร่วมกันทำบุญ เสริมสร้างความสามัคคีกัน เมื่อนำข้าวจีมารวมกัน ครั้นถึงเวลาพระภิกษุ สามเณรจะมานั่งที่อาสนะ ประธานในพิธีนำญาติโยมอาราธนาศีล พระภิกษุให้ศีล ญาติโยมรับศีล แล้วกล่าวคำถวายข้าวจี จากนั้นจะนำข้าวจีไปใส่บาตรพระ ซึ่งตั้งบาตรเรียงแถวไว้ตามจำนวนพระ และถวายภัตตาหารพระ เมื่อพระฉันเสร็จ จะให้พรญาติโยมเป็นอันเสร็จพิธี ความเชื่อเรื่องเหตุของประเพณีบุญข้าวจีนั้น เนื่องจากในเดือนสาม เป็นเวลาที่ชาวนาหมดภาระการทำนา จึงอยากร่วมกันทำบุญข้าวจีถวายพระสงฆ์ นอกจากนี้ยังมีมูลเหตุที่เป็นเรื่องเล่ากันว่า เมื่อครั้งพระพุทธเจ้ายังมีพระชนมายุอยู่ครั้งหนึ่งได้เสด็จไปประทับที่กรุงราชคฤห์ มีนางทาสคนหนึ่งชื่อ นางปุลณณา นางต้องไปตักน้ำไกลจากบ้านทุกวัน นางจึงต้องเตรียมอาหารไปด้วย โดยนำข้าวผสมรำอ่อน ปั้นเป็นก้อนย่างไฟจนสุกเกรียม วันหนึ่งขณะนางเดินไปตักน้ำ เห็นพระพุทธเจ้าเสด็จผ่านมา นางเกิดศรัทธาอยากถวายสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่นางยากจนมีเพียงปั้นข้าวจีติดมือมา จึงได้ถวายปั้นข้าวจี ด้วยใจหวั่นเกรงว่า พระพุทธเจ้าจะโยนทิ้งเสีย แต่ตรงกันข้าม พระพุทธองค์รับปั้นข้าวจีแล้วทรงเสวยจนหมดต่อหน้านาง เพราะทรงทราบว่าการทำงานบุญขึ้นอยู่กับการศรัทธา ไม่ใช่ราคาของสิ่งที่ทำบุญ แล้วจึงทรงเทศน์โปรดนางปุลณณา นางปุลณณาซาบซึ้งรสพระธรรมมาก จนบรรลุโสดาปัตติผล ตั้งแต่นั้น ศาสนิกชนก็ทำบุญข้าวจีสืบมา^{๓๔}

๓.๓ ตำนานเรื่องข้าว

๓.๓.๑ ตำนานเรื่องข้าวตามคติโบราณอีสาน

ตำนานเรื่องที่ ๑ ตำนานเรื่องข้าวกล่าวถึงชมพูทวีปที่เชื่อกันว่าเขาพระสุเมรุเป็นหลักของโลก ในเบื้องล่างเป็นเมืองบาดาล ในอุทยานเมืองบาดาลของพระยานาคนั้นมีข้าวเกิดขึ้นเอง ข้าวในสมัยนั้นมีกอสูงใหญ่ ข้าวต้นหนึ่งๆ มีขนาดเจ็ดกำมือของมนุษย์ และเมล็ดข้าวมีขนาดใหญ่เท่าผลมะพร้าวมีความยาวถึงห้าศืบ มีสีเงินยวง กลิ่นรสหอมหวานราวกับน้ำมะพร้าวและนมโค ในครั้งนั้นมีหญิงม่ายคนหนึ่งแต่งงานมาแล้วถึงเจ็ดครั้งแต่ก็ยังไม่มีลูก นางเป็นคนยากไร้ไม่มีมิดพริ้วที่จะผ่าเมล็ดข้าวนี้ได้ นางจึงใช้วิธีทุบด้วยไม้คานเมล็ดข้าวแตกกระจายบางส่วนไปเกิดบนภูเขาเรียกว่า “ข้าวไร่” หรือ “ข้าวดอย” บางส่วนไปตกในน้ำเกิดเป็น ข้าวนาดำ ส่วนนี้ได้ชื่อว่า แม่โพสพ แม่โพสพมีความน้อยใจที่หญิงม่ายทุบข้าวเช่นนั้น จึงหนีไปอยู่ในถ้ำในป่า ทำให้มนุษย์ไม่มีข้าวกินถึงพันปี ต่อมาลูกเศรษฐีหลงทางไปในป่านั้น แต่โชคดีไปพบ “ปลาแก้ว” (คล้ายปลาช่อนแต่ตัวเล็กสั้น หัวมนกว่าปลาช่อน สีออกน้ำเงินเขียว ครีบก

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน.

ตอนบนมีสีแดง) ซึ่งอาศัยอยู่กับแม่โพสพ ปลากั้งจึงพาลูกเศรษฐีไปไหว้แม่โพสพ ลูกเศรษฐีอ่อนน้อมให้นางคืนสู่เมืองมนุษย์ นางทนนอ่อนน้อมไม่ไหวก็กลับมาเลี้ยงชาวโลกอีก ลูกเศรษฐีรู้สึกสำนึกในบุญคุณแม่โพสพเป็นอย่างยิ่ง ได้ชวนให้มนุษย์ยกย่องนางเป็น“เจ้าแม่” เสมือนเป็นเทพธิดาองค์หนึ่ง อยู่มาอีกพันปี มีบุคคลโลกมากผู้หนึ่งสร้างยุ่งฉางเก็บเกี่ยวข้าวไว้กินแต่ผู้เดียวไม่แบ่งปันให้ผู้อื่น แม่โพสพโกรธจึงหนีกลับไปอยู่ถ้ำอีก ทั้งให้มนุษย์อดอยากเป็นเวลาหลายร้อยปี เทวดาเล็งเห็นความทุกข์ยากของมนุษย์ จึงอ่อนน้อมให้แม่โพสพกลับคืนสู่โลกมนุษย์ เพื่อโปรดมนุษย์อีก พร้อมกันนั้นก็สอนให้มนุษย์รู้จักนับถือข้าว เคียงคู่กับศาสนาจึงเกิดประเพณีเลี้ยงแม่โพสพหรือไหว้แม่โพสพมาจนปัจจุบันนี้^{๓๖}

ตำนานข้าวเรื่องที่ ๒ ตำนานข้าวเรื่องนี้กล่าวว่า มีฤๅษีตนหนึ่งชื่อ “ฤๅษีมหากระไลยโกฏี” บำเพ็ญตบะแก่กล้าอยู่ในป่าแห่งหนึ่ง วันหนึ่งมีลมพัดมาอย่างแรง พาเอาเมล็ดข้าวสาธิตาตกที่หน้าคันทกุฎี บริเวณภูเขาและริมฝั่งสระน้ำ แล้วเมล็ดข้าวสาธิตาเกิดเป็นต้นข้าวและออกรวงมากมาย พระฤๅษีก็ได้แต่คิดสงสัยอยู่ในใจและเฝ้าดูด้วยความแปลกใจ พออย่างเข้าฤดูหนาวข้าวนั้นก็แก่จัด พระฤๅษีรู้สึกว้าหวาดพิวขึ้นมีกลิ่นหอมฉุน แต่ไม่กล้าจะนำไปบริโภคเพราะกลัวว่าจะมีพิษ พระฤๅษีจึงเฝ้าดูนกกาที่มากินอาหาร ถ้านกกากินได้คนก็สามารถกินได้เช่นกัน เมื่อเป็นดังนั้นมนุษย์คงจะไม่อดอยากต่อไปวันหนึ่งฝูงนกกระจาบลงมากินเมล็ดข้าวนี้ พระฤๅษีจึงนำเมล็ดข้าวไปแจกจ่ายให้ผู้คน จนเป็นคำกล่าวเล่าลือว่า พระฤๅษีเป็นผู้สร้างข้าวให้แก่มนุษย์สืบมา^{๓๗}

ตำนานข้าวเรื่องที่ ๓ ตำนานเรื่องข้าว ชาวอีสานได้รับการบอกเล่าแบบมุขปาฐะ จากปู่ ย่า ตา ยาย สรุปรื่องการเกิดข้าวได้ ๒ ทาง^{๓๘} คือ

๑) ข้าวเกิดจากแดนชมพูทวีปมีต้นข้าวเกิดอยู่ในอุทยานพญานาค มีผลของเมล็ดข้าวใหญ่เท่าผลมะพร้าว หญิงหม้ายไปพบเมล็ดข้าวที่อุทยานพญานาค จึงได้ใช้ไม้คานทุบเมล็ดข้าวให้แตกกระจาย เมล็ดข้าวจึงแตกกระจายไปปลิวไปตกที่ในน้ำ เกิดเป็นข้าวนาดำ เรียกว่าข้าวนาดำเมล็ดข้าวปลิวไปตกภูเขาเรียกว่า ข้าวไร่

๒) ข้าวเกิดจากเทพธิดาสวรรค์ ชื่อนางสวหเทวี ซึ่งนางมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าต้องการอุทิศตนเองเป็นประโยชน์ต่อชีวิตมนุษย์ จึงลงมาจากสวรรค์มาสู่เมืองมนุษย์พบพระฤๅษีใน

^{๓๖} คุญช่วย ปิยวิทย์, “ตำนาน (โคราช) : ประเพณี”, สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน, ๕(๒๕๔๒): ๑๗๒๙.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๒๙ - ๑๗๓๐.

^{๓๘} ประศาสน์ ธุระนิธย์, “การประเมินโครงการฟื้นฟูวัฒนธรรมประเพณีข้าวของคนอีสานสู่เด็กและเยาวชน”, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสังคมศาสตร์เพื่อการพัฒนา, (บัณฑิตวิทยาลัย สถาบันราชภัฏมหาสารคาม, ๒๕๔๖)

ปา ได้เสกนางสวหเทวีเป็นต้นข้าวมีกลิ่น เหล่านกมากมาย พระฤๅษีจึงนำข้าวไปแจกจ่ายให้ผู้คนที่ได้เป็นพืชพันธุ์

๓.๓.๒ คติความเชื่อเรื่องข้าว

คติความเชื่อเรื่องข้าวที่ชาวนานับถือ มีอยู่ ๒ อย่าง คือ ๑) เชื่อในเรื่องเทพเจ้า (เทวดา) ในการทำงาน ๒) เชื่อในเรื่องผีที่เกี่ยวข้องกับการทำนา

๑) เทพเจ้าที่ชาวนานับถือได้แก่ พญาแถนและแม่โพสพ ซึ่งจะได้อธิบาย ดังนี้^{๓๙}

(๑) พญาแถน เป็นผู้สร้างสรรพสิ่งในโลก และเป็นเทพเจ้าแห่งฝน (พระพิรุณ) ดังนั้น ชาวอีสานต้องการให้ฝนตกถูกต้องตามฤดูกาล ชาวนาจะได้ทำนาปลูกข้าวได้อย่างเต็มที่ข้าวปลาอาหารก็จะได้ไม่อดอยาก สำหรับประเพณีการทำบุญบั้งไฟของชาวบ้านไม่ได้กระทำพิธีในหมู่บ้านของตน ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับการทำนาของชาวบ้าน ถ้าปีใดฝนตกดีชาวบ้านได้ทำนาอย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย ก็จะจัดประเพณีดังกล่าว แต่ถ้าปีใดฝนแล้งก็จะงดไว้เพื่อจัดในปีต่อไป

(๒) แม่โพสพ ชาวนาเชื่อว่า แม่โพสพเป็นเทพีแห่งข้าว มีหน้าที่เป็นผู้รักษาต้นข้าว สามารถดลบันดาลให้ข้าวได้ผลดีหรือไม่ได้ผลก็ได้ เมื่อมีเหตุเภทภัยเกิดขึ้นกับต้นข้าว ก็จะต้องบอกกล่าวกับแม่โพสพ เพื่อขจัดปัดเป่าให้หมดสิ้นไป เมื่อเสร็จสิ้นการทำนาและขนข้าวขึ้นยุ้งฉางแล้ว ชาวบ้านก็จะประกอบพิธีสู่ขวัญข้าวเพื่อเป็นการเรียกขวัญปลอบขวัญ และระลึกถึงบุญคุณของแม่โพสพ

๒) ผีที่เกี่ยวข้องกับการทำนา ชาวอีสานเชื่อว่า มีผีจริง เพราะว่ามีบทบาทในชีวิตประจำวันหลายด้าน เช่น ฝนแล้ง น้ำท่วม โรคระบาด เกิดจากการกระทำของผีทั้งสิ้น ซึ่งผีที่เกี่ยวข้องกับการทำนา มีดังนี้

(๑) ผีตาแฮก ชาวนาเชื่อว่าผีตาแฮก เป็นผีที่มีบทบาทต่อความเจริญงอกงามของข้าว โดยมีอำนาจที่จะดลบันดาลให้ข้าวกล้าในนาอุดมสมบูรณ์ และยังมีหน้าที่ในการพิทักษ์รักษาท้องไร่ท้องนาอีกด้วย ก่อนที่จะลงมือทำนาทุกปี ชาวนาจะประกอบพิธีเลี้ยงตาแฮก และหลังจากเสร็จสิ้นการทำนาจึงจะกระทำพิธีปลงพาวาน โดยถือคตินิยมว่า “ขึ้นปลง ลงเลี้ยง” หรือแม้แต่ในบุญข้าวสากเดือนสิบ ชาวบ้านจะทำบุญข้าวสากที่วัด และนำข้าวสากไปเลี้ยงผีที่บริเวณที่นาของตนเองอีกครั้งหนึ่ง

(๒) ผีบรรพบุรุษ ชาวนาเชื่อในเรื่องผีบรรพบุรุษ โดยมีความเชื่อว่า บรรพบุรุษที่ตายไปแล้ว ยังคงท่องเที่ยวดูแลทุกข์สุขและคุ้มครองบ้านเรือนให้แก่ลูกหลาน ในด้านการทำนานั้นผีบรรพบุรุษจะช่วยดลบันดาลให้ฝนตกถูกต้องตามฤดูกาล ปกป้องดูแลต้นข้าวให้เจริญงอกงามชาวนามีประเพณีเช่นไหว้ผีเรือน และมีการทำบุญประเพณี เช่นการทำบุญข้าวประดับดินในเดือน ๙ ทำบุญข้าวสากในเดือน ๑๐ เพื่อเป็นการกรวดน้ำอุทิศส่วนกุศลไปยังวิญญาณของผีบรรพบุรุษ

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

๓.๔ สรุป

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า ความรู้พื้นฐานเรื่องชาวนั้นมีแหล่งกำเนิดอยู่ ๒ แห่ง คือ ทางทวีปเอเชียและแอฟริกา ส่วนชาวมืดที่มีอยู่ทั่วโลกแบ่งออกเป็นออกเป็น ๓ พวก คือ ชนิดที่ปลูกกันทั่วไป ปลูกเฉพาะในแอฟริกา และชาวปาที่เกดขึ้นทั่วไป ส่วนตำนานชาวของชาวอีสานเชื่อว่าชาวมืดเกิดมาจากสวรรค์เป็นเทพธิดา ชาวนานับถือนางเทพธิดาว่าเป็นนางโพสพ และชาวมืดเกิดมาจากภูเขาคูทที่อุทยานพญานาคในชมพูทวีป เมล็ดชาวมืดที่เทพธิดาพญานาคให้ไปพบเมล็ดชาวมืดที่อุทยาน จึงได้ไข่ม้วนคานทุบเมล็ดชาวมืดให้แตกกระจาย ปลิวไปตกบนภูเขาคูทเป็นชาวมืด ปลิวไปตกในน้ำ เกิดเป็นชาวมืดดำ ถึงแม่ตำนานชาวมืดจะมีประวัติความเป็นมาหลายตำนานก็ตาม แต่เนื้อหาโดยสรุปนั้น เป็นการอธิบายถึงที่มาของแม่โพสพ ซึ่งเป็นเทพธิดาผู้สร้างกายเลี้ยงคนทั่วโลกให้อยู่รอด ผู้คนทั้งหลายจึงให้ความเคารพเทิดทูนพระคุณของชาวมืด จึงก่อให้เกิดพิธีบูชาแม่โพสพ เกิดแนวทางและวิธีคิดที่เป็นประโยชน์ต่อการรักษาชาวมืด บริโภคชาวมืดให้เกิดประโยชน์สูงสุด